

Кандиба Ю.І., Кучер І.І. Політична географія з основами геополітики: Навчально-методичний комплекс – Харків, 2010. – 100 с.

Навчально-методичний комплекс розроблено до програми курсу «*Політична географія з основами геополітики*» як одного з важливих у циклі дисциплін професійної і практичної підготовки фахівців у галузі соціально-економічної географії. Мета комплексу – надати методичну допомогу студентам та розвивати навички самостійної роботи при вивченні курсу «*Політична географія з основами геополітики*».

Навчально-методичний комплекс розрахований на студентів денного і заочного відділень геолого-географічного факультету, які навчаються за спеціальністю «*Економічна і соціальна географія*».

Комплекс містить загальні відомості про курс з вимогами до знань та вмій студентів, навчальну програму, структуру курсу, рекомендовану літературу, теми і плани практичних і семінарських занять, питання для контрольних робіт, типові питання тестового контролю, контрольні запитання для самоперевірки та самоконтролю, систему оцінювання навчальних досягнень студентів.

*Схвалено методичною комісією
геолого-географічного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
(протокол № 4 від 25.11.2010р.)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
геолого-географічного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
(протокол № 2 від 24.12.2010 р.)*

З М І С Т

Загальні положення	2
Програма навчальної дисципліни	3
Структура навчальної дисципліни	5
Список рекомендованих джерел	6
Лекція 1. Теоретико-методологічні основи політичної географії	9
Лекція 2. Сучасна світосистема.....	16
Лекція 3. Форми державного правління і державного устрою	24
Лекція 4. Політико-географічне положення держави.....	31
Лекція 5. Географія адміністративно-територіального поділу.....	34
Лекція 6. Теоретико-методологічні основи геополітики.....	40
Лекція 7. Школи і течії геополітики.....	48
Лекція 8. Геополітична структура сучасного світу.....	62
Лекція 9. Європа в геополітичному вимірі.....	70
Лекція 10. Азіатсько-Тихоокеанський та Південноазіатський регіони в геополітичному контексті.....	77
Лекція 11. Американська зона геополітичного впливу.....	84
Лекція 12. «Мала Євразія» у геополітичному вимірі.....	89
Теми практичних занять.....	93
Теми семінарських занять.....	95
Питання для контрольних робіт	
Питання для самоперевірки та самоконтролю.....	97
Типові питання тестового контролю	98
Питання для самоперевірки та самоконтролю	99
Оцінювання результатів навчальних досягнень студентів на основі модульного контролю	100

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Політична географія з основами геополітики є спеціальною навчальною дисципліною у підготовці географів-бакалаврів. Цей курс відноситься до блоку спеціальних географічних дисциплін. Сучасна політична географія формується на стику ряду наук – суспільної географії, науки про міжнародні відносини, політології.

Мета курсу – розкрити особливості сучасної політичної картини світу, сформувані у студентів знання про основи геополітики як практичного інструменту розв’язання регіональних проблем у світі та в Україні, показати роль та місце України у світовому геополітичному просторі.

Завдання курсу:

- ознайомити студентів з науковими основами політичної географії та геополітики;
- розглянути історичні етапи формування політичної географії та геополітики;
- розкрити сутність територіально-політичної організації суспільства та територіально-політичних систем різних ієрархічних рівнів;
- вивчити сучасну політичну карту світу;
- вивчити основні школи, течії і парадигми геополітики;
- показати сучасну геополітичну картину світу;
- проаналізувати основні регіональні геополітичні проблеми у світі;
- оцінити геополітичне положення України.

Студенти повинні знати:

- об’єктно-предметне поле політичної географії і геополітики;
- сутність територіально-політичної організації суспільства;
- історичні етапи формування політичної географії і геополітики;
- особливості сучасної політичної карти світу;
- парадигми і концепції геополітики;
- особливості геополітичної ситуації в окремих регіонах світу;
- політико-географічне та геополітичне положення України.

Студенти повинні вміти:

- розкривати суть основних концепцій політичної географії та геополітики;
- аналізувати територіально-політичні системи різних ієрархічних рівнів;
- аналізувати сучасну політичну карту світу;
- давати характеристику політико-географічного та геополітичного положення регіонів і держав світу;
- застосовувати методи регіонального геополітичного аналізу;
- використовувати закони геополітики для пояснення сучасних регіональних процесів;
- давати оцінку ролі України у світовому політичному просторі.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

МОДУЛЬ 1. Політична географія

Тема 1. Теоретико-методологічні основи політичної географії

Об'єкт і предмет політичної географії. Основна проблематика і тематика політико-географічних досліджень. Етапи розвитку світової політичної географії. Територіально-політична організація суспільства. Ієрархія територіально-політичних систем.

Тема 2. Сучасна світосистема

Території, країни, держави. Склад території. Суверенні держави. Залежні країни і території. Води відкритого моря. Мультинаціональні функціональні утворення: ТНК, міжнародні організації, регіональні організації.

Тема 3. Форми державного правління і державного устрою

Монархії: абсолютні, конституційні. Республіки: президентські, президентсько-парламентські, парламентсько-президентські, парламентські. Унітарні держави. Складні держави: федерації, конфедерації, унії. Моделі федералізму. Типи федерацій у сучасному світі. Політичні системи сучасних держав.

Тема 4. Політико-географічне положення держави

Поняття «політико-географічне положення» (ПГП). Оцінка ПГП. Глобальне ПГП. Регіональне ПГП. Сусідське ПГП.

Тема 5. Адміністративно-територіальний поділ держав

Адміністративно-територіальний поділ (АТП) і місцеве самоврядування. Типи систем місцевого самоврядування. Реформи АТП. Функції столиці держави. Класифікації столиць. Геопросторовий каркас території країни.

МОДУЛЬ 2. Геополітика

Тема 1. Теоретико-методологічні основи геополітики

Об'єкт, предмет, завдання геополітики. Основні поняття і категорії геополітики. Історичний розвиток геополітики. Парадигми геополітики.

Тема 2. Школи і течії геополітики

Німецька школа: Ф. Ратцель, Р. Челлен, К. Хаусхофер, К. Шмітт. Американська школа: А. Меген, Н. Спикмен, С. Коен, І. Валлерстайн, С. Хантінгтон, З. Бжезінський. Британська школа: Х. Маккіндер, П. Тейлор, А. Тойнбі. Російська школа: В. Семенов-Тян-Шанський, П. Савицький, Л. Гумільов, О. Дугін. Українська школа: Ю. Липа, С. Рудницький, В. Дергачов, М. Багров. Основні течії геополітики: «органіцизм», атлантизм, континенталізм, євразійство.

Тема 3. Геополітична структура сучасного світу

Еволюція міжнародних відносин у ХХ ст. Трансформації міжнародних систем. Теорії сучасного світовлаштування: модель геостратегічних сфер та гео-

політичних регіонів С. Коена, концепція зіткнення цивілізацій С. Хантінгтона, концепція уніполярного світу А. Страуса, гіпотеза «семи паралелей однополярного світового простору» Й. Галтунга, концепція геостратегічних агентів та геополітичних центрів З. Бжезінського. Глобалізація як міжнародно-політична організація світу.

Тема 4. Європа в геополітичному вимірі

Геополітична ситуація в Європі після Другої Світової війни. Місце об'єднаної Європи на сучасній політичній карті світу. Інституціональна система ЄС. Європа в геоekonomічному та геополітичному вимірі. Розширення ЄС – можливості й перспективи для України.

Тема 5. Азіатсько-Тихоокеанський та Південноазіатський регіони у геополітичному контексті

Фактори сучасної геополітичної ситуації в регіоні. Загальна характеристика основних геополітичних акторів. Особливості сучасної геополітичної ситуації у Східній та Південно-Східній Азії. Перспективи розвитку геостратегічної ситуації в АТР. Індія, як регіональна держава.

Тема 6. Американська зона геополітичного впливу

Північноамериканська інтеграція. Поле геостратегічних інтересів США. Геостратегічні пріоритети Канади і Мексики. Бразилія – новий регіональний лідер. Антиамериканський геополітичний вектор у Латинській Америці.

Тема 7. «Мала Євразія» у геополітичному вимірі

Росія – світовий та регіональний геополітичний гравець. Проблеми взаємодії України й Російської Федерації в сучасних умовах. Особливості сучасної геополітичної ситуації у Центральній Азії та Закавказзі.

Тема 8. Насвазія та «Чорна Африка» у геополітичному контексті

Географічні аспекти поширення неокolonіалізму в Африці. Арабомусульманський світ як єдине геополітичне поле. Поле геостратегічних інтересів основних гравців Афразії.

Тема 9. Антарктида та Арктика у геополітичному контексті

Політична географія Антарктиди. Сучасна геополітична ситуація в Арктиці.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви модулів і тем	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
	Усього	у тому числі					Усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	ср		л	п	лаб	інд	ср
2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
Модуль 1												
Тема 1. Теоретико-методологічні основи політичної географії	8	2				6	9	1				8
Тема 2. Сучасна світосистема	10	2	2			6	8	1	2			5
Тема 3. Форми державного правління і державного устрою	8	2				6	7	1				6
Тема 4. Політико-географічне положення держави	8	2				6	8	1				7
Тема 5. Адміністративно-територіальний поділ держав	10	2	2			6	9	1				8
<i>Разом за модулем 1</i>	44	10	4			30	41	5	2			34
Модуль 2												
Тема 1. Теоретико-методологічні основи геополітики	8	2				6	8	1				7
Тема 2. Школи і течії геополітики	10	2	2			6	8	1				7
Тема 3. Геополітична структура сучасного світу	8	2				6	12	1	2			9
Тема 4. Європа в геополітичному вимірі	10	2	2			6	8	1				7
Тема 5. Азіатсько-Тихоокеанський регіон та Південноазіатський у геополітичному контексті	8	2				6	8	1				7
Тема 6. Американська зона впливу в геополітичному контексті	8	2				6	8	1				7
Тема 7. «Мала Євразія» у геополітичному вимірі	10	2	2			6	8	1				7
Тема 8. Насвазія та «Чорна Африка» у геополітичному контексті	1		1				4					4
Тема 9. Антарктида та Арктика у геополітичному контексті	1		1				3					3
<i>Разом за модулем 2</i>	64	14	8			42	67	7	2			58
Усього годин	108	24	12			72	108	12	4			92

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Базова література

1. *Бебик В. М.* Політологія для політика і громадянина. – К.: МАУП, 2004. – 424 с.
2. *Бжезінський З.* Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
3. *Василенко И. А.* Геополитика: Учеб. пособие. – М.: Логос, 2003. – 205 с.
4. *Василенко И. А.* Политическая глобалистика: Учеб. пособие. – М.: Логос, 2003. – 359 с.
5. *Василенко С. Д.* Україна: Геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі. – Одеса: ОДМА, 2000. – 208 с.
6. *Гаджиев К. С.* Геополитика. – М.: Междунар. отношения, 1997. – 384 с.
7. *Гаджиев К. С.* Введение в геополитику: Учебник. – М.: Логос, 2003. – 432 с.
8. *Гаєвський Б. А.* Сучасна українська політологія: Навч. посіб. – К.: МАУП, 1999. – 268 с.
9. *Геополітика: Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов.* – К.: МАУП, 2004. – 296 с.
10. *Дергачев В. А.* Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – 448 с.
11. *Дергачев В. А.* Глобальная геэкономика: Трансформация мирового экономического пространства. – Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 2003. – 238 с.
12. *Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу.* – К.: МАУП, 2002. – 232 с.
13. *Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації.* – К.: МАУП, 2003. – 376 с.
14. *Колосов В. А., Мироненко Н. С.* Геополитика и политическая география: Учебник. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 479 с.
15. *Мадіссон В. В., Шахов В. Л.* Політологія міжнародних відносин: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
16. *Мадіссон В. В., Шахов В. Л.* Сучасна українська геополітика: Навч. посіб. – К.: Либідь, 2003. – 176 с.
17. *Мальський М. З., Мацяк М. М.* Теорія міжнародних відносин. – Львів: ЛНУ, 2002. – 392 с.
18. *Нартов Н. А.* Геополитика: Учебник. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 359 с.
19. *Поздняков Э. А.* Геополитика. – М.: Прогресс-Академия, 1995. – 96 с.
20. *Політична система України: особливості становлення, тенденції розвитку.* – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 328 с.
21. *Рудич Ф. М.* Політологія: Курс лекцій. – К.: Ін-т держави і права ім. В. Ко-рецького, 2000. – 200 с.
22. *Сирота Н. М.* Основы геополитики: Учеб. пособие. – СПб.: ИВЭСЭП; Знание, 2001. – 136 с.
23. *Тихонравов Ю. В.* Геополитика: Учеб. пособие. – М.: Инфра - М, 2000. – 269 с.
24. *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф. М. Рудича.* — К.: МАУП, 2002. – 488 с.
25. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М.: Изд-во АСТ, 2003. —

603 с.

26. *Экономическая, социальная и политическая география мира. Регионы и страны* / Под ред. С. Б. Лаврова, Н. В. Каледина. – М.: Гардарики, 2002. – 928 с.

Додаткова література

27. *Андреанова Т. В.* Геополитические теории XX в. (Социально-философское исследование). – М., 1996. – 178 с.

28. *Арон Р.* Мир і війна між націями. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.

29. *Бабурин В. Л., Мазуров Ю. А.* Географические основы управления: Курс лекций по экономической и политической географии: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2000. – 288 с.

30. *Базив Д. П.* Геополитическая стратегия Украины. – К., 2000. – 192 с.

31. *Бобилева С. Й.* Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. – 528 с.

32. *Валевський О. Л., Гончар М. М.* Структура геополітичних інтересів України. – К.: НІСД, 1995. – 99 с.

33. *Василенко И. А.* Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 272 с.

34. *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація. – К.: КІС, 2004. – 552 с.

35. *Врублевський В. К., Хорошковський В. І.* Український шлях. Начерки: Геополітичне становище України та її національні інтереси. – К., 1997. – 426 с.

36. *Гаджиев К. С.* Геополитика Кавказа. – М.: Междунар. отношения, 2001. – 462 с.

37. *Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура.* – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.

38. *Гумилев Л. Н.* От Руси до России: Очерки этнической истории. – М.: Танаис ДИДИК, 1995. – 551 с.

39. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. – М.: Айрис Пресс, 2004. – 556 с.

40. *Дейвіс Н.* Європа. Історія. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.

41. *Дергачев В. А.* Геоэкономика Украины: теоретические и прикладные основы. – Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2002. – 244 с.

42. *Дергачев В. А.* Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003. – 262 с.

43. *Дністрянський М. С.* Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. – Львів: ЛНУ, 2003. – 111 с.

44. *Дністрянський М. С.* Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: ЛНУ, 2000. – 310 с.

45. *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. – М.: Арктогея-центр, 1999. – 928 с.

46. *Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития* / Отв. ред. Ю. А. Борко. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 471 с.

47. *Зленко А.* Дипломатия и политика: Украина в процессе динамичных геополитических перемен. – Харьков: Фолио, 2004. – 559 с.

48. Зюганов Г. На рубеже тысячелетий. Судьба России в современном мире. – М.: Мысль, 2001. – 574 с.
49. Камінський А. Основи міжнародних відносин. – Львів: ЛНУ, 2001. – 208 с.
50. Киссинджер Г. Дипломатия. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
51. Колосов В. А. Политическая география. Проблемы и методы. – Л.: Наука ЛО, 1988. – 190 с.
52. Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні відносини ХХ ст. – К.: Школяр, 1999. – 255 с.
53. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории: В 3 т. — М.: Мысль, 1998.

Інформаційні ресурси

1. Довідник ЦРУ по країнах світу. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
2. Институт геополитики профессора Дергачева. – Режим доступу: <http://dergachev.ru/book-geop-2004/index.html>
3. Збигнев Бжезинский. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). – Режим доступу: <http://lib.ru/POLITOLOG/AMERICA/bzhezinskij.txt>
4. Н.Я.Данилевский Россия и Европа. – Режим доступу: <http://vehi.net/danilevsky/rossiya/index.html>
5. Служба зовнішньої розвідки України. – Режим доступу: <http://www.szru.gov.ua/>
6. Служба внешней разведки РФ. – Режим доступу: <http://svr.gov.ru/>
7. The Security Service (MI-5). – Режим доступу: <https://www.mi5.gov.uk/>
8. Офіційний сайт ООН. – Режим доступу: <http://www.un.org/>
9. Представництво ООН в Україні. – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua>
10. Тексты по геополитической публицистики и вопросам мировой политики. – Режим доступу: <http://www.geopolitics.ru/>
11. Тексты по геополитической публицистики. – Режим доступу: <http://www.patriotica.ru/subjects/geopolitics.html>
12. МЗС України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/4130.htm>
13. С. Г. Кара-Мурза «Евроцентризм: эдипов комплекс интеллигенции». – Режим доступу: http://www.kara-murza.ru/books/evr_centр/evr_centр_content.htm
14. «Чорноморська безпека». – Режим доступу: <http://www.nomos.com.ua/>
15. Велика ложа України. – Режим доступу: <http://www.ukrmason.org/>
16. Б.А. Исаев, «Геополитика». – Режим доступу: http://books.google.ru/books?id=xqwS5t83nYC&printsec=frontcover&dq=геополитика&hl=ru&ei=G-8oTdqUMtH-4wa1geXCCQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCYQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false
17. Всесвітньовідомий сайт «Вікілікс». – Режим доступу: <http://wikileaks.ch/>
18. Російський аналог «Вікілікса». – Режим доступу: <http://викислив.рф/>

ТЕЗИ ЛЕКЦІЙ

ЛЕКЦІЯ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

План:

1. Історичні особливості розвитку політичної географії.
2. Об'єкт, предмет, напрями досліджень, зв'язки політичної географії з іншими науками.
3. Територіально-політична організація суспільства.

1. Історичні особливості розвитку політичної географії

Різноманітні політичні відомості завжди були присутні в географічних країнознавчих описах. Згодом з'явився і термін «політична географія», який стали застосовувати, коли мова йшла про політичну будову держав чи ситуацію на політичній карті світу. Першим цей термін ужив французький філософ *А.Р.Ж. Тюпро* у 1750 р., саме тоді, коли формувалися сучасні суспільні науки.

Однак говорити про політичну географію як про особливу дисципліну стало можливим лише через багато років, коли в результаті накопичення різноманітної наукової географічної інформації стали формуватися уявлення про її зміст, категорії та закономірності. Політична географія як самостійна наука започаткована німецьким географом *Фрідріхом Ратцелем*, який опублікував перші праці з цієї проблематики в 1885 р. і першу монографію під назвою «*Політична географія*» у 1897 р. Тоді ж зародилися ідеї геополітики як науки. Сам термін «*геополітика*» ввів у науковий обіг шведський політолог *Рудольф Челлен* 1899 р.

На рубежі XIX – XX ст. активізували дослідження з політичної географії також вчені Великої Британії, Франції, США та інших країн.

Протягом XX ст. політична географія пройшла складний шлях розвитку. Спершу мета політичної географії полягала у визначенні того, як географічні фактори впливають на політичні реалії, на формування політичних утворень, наприклад держав, і як ті змагаються за розподіл економічних ресурсів і сфер впливу.

У першій половині XX ст. визначення об'єкта і предмета політичної географії так чи інакше спиралися на праці американських географів *І. Боумена* (1921) та *Р. Хартшорна* (1957). На їхню думку, завдання політичної географії полягає у вивченні державно або юридично оформлених політичних одиниць, просторових подібностей і відмінностей між ними на Землі.

Такої ж думки дотримувалися європейські географи. Видатний український географ *С. Рудницький* у статті «Українська справа зі становлення політичної географії» (1923) визначав, що ця наука «...займається дослідом і представленням взаємин між державним життям людства та Землею».

У 1950-ті роки ідея вивчення політичного життя держав у географічному контексті була доведена до досконалості французьким вченим *Ж. Готтманном* (1952).

Активізація наукових досліджень з політичної географії в 1970-ті роки супроводжувалася зміною предмета її дослідження. По-перше, стало зрозуміло, що в географії суспільні та економічні геопросторові відмінності можуть бути і не пов'язані з відмінностями фізико-географічними. По-друге, розуміння поняття «політика» теж розширилося і стало охоплювати, зокрема, такі реалії, як політична ідентичність, політичні рухи, політична сила тощо.

На Заході політична географія стала трактуватися як наука про просторові вияви політичного процесу (*С. Коен, 1965 і 1971, Н. Паундс, 1972*), а також географічні наслідки політичних рішень (*Дж. Прескотт, 1972*). Концепція про закономірності взаємодії політичних процесів у просторовому контексті була згодом удосконалена англійським ученим *Дж. Егнью (1987; 1997)*.

В СРСР політична географія спочатку визначалася як наука, що вивчає територіальну розстановку політичних сил (*І. Масргойз, 1971*). Наприкінці ХХ ст. поширеним було визначення політичної географії, запропоноване *В. Колосовим (1989)*: «*Політична географія — це особлива географічна наука в рамках соціально-економічної географії, яка вивчає просторову організацію політичного життя суспільства, територіальні поєднання політичних сил у їхній зумовленості поєднаннями багатоманітних суспільно-економічних факторів*». Таке визначення виглядало доволі громіздко і неповно, тож згодом воно було вдосконалене.

Спочатку *М. Каледін (1996)* сформулював концепцію політичної географії як науки, котра виявляє єдність діяльнісно-політичного і географічного факторів суспільного розвитку. З'явилися ідеї політико-географічного простору як частини інтегрального геопростору та територіально-політичної системи.

Таким чином, сутність політичної географії трансформувалася — на рубежі тисячоліть вона скоріше полягала вже у визначенні того, *як фактори політики (політичної сфери) впливають на стан географічних, точніше геопросторових, утворень і перебіг географічних процесів*.

2. Об'єкт, предмет, напрями досліджень, зв'язки політичної географії з іншими науками

Політична географія — наука, яка досліджує взаємодію з інтегральним геопростором політичної сфери як однієї із чотирьох сфер діяльності людей — економічної, соціальної, політичної й духовної (*В. Колосов, М. Мироненко*).

Інтегральний геопростір складається з економічного, соціального, політичного і фізичного просторів. Їх накладання створює диференціацію інтегрального геопростору — суспільно-економічних та природних умов діяльності (рівня розвитку і структури господарства, розселення, кількісних і якісних характеристик населення тощо);

Політична сфера діяльності людей охоплює:

— *політичні відносини*, що складаються між соціальними групами, націями, етносами, державами, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами політичної діяльності;

— *систему політичних інституцій*, які реалізують різноманітні функції

політичної влади (законодавчої, виконавчої, судової та ін.), — як державних, так і недержавних;

— *діяльність*, шляхом якої окремі люди, соціуми, в тому числі територіальні та різні соціальні інститути, обстоюють свої політичні інтереси. Спектр суб'єктів політичної діяльності постійно розширюється й ускладнюється. Це люди, суспільні групи, партії, державні, міжнародні та економічні організації, фірми тощо.

Об'єкт політичної географії – територіально-політичні системи (ТПС) у їх взаємодії між собою та з географічним простором.

ТПС – об'єктивно взаємозалежні сполучення елементів політичної сфери (політичних і адміністративних кордонів, центрів управління, органів влади, партій, суспільних рухів і т.д.), що функціонують на певній території.

За складністю територіально-політичні системи поділяють на інтегральні, багатокомпонентні, «галузеві» тощо. Це, наприклад, системи і кластери держав, регіональні інтеграційні системи, системи державних кордонів, системи адміністративно-територіальних одиниць, адміністративних центрів, виборчих округів та ін. Це також можуть бути системи політичних факторів, що впливають на розвиток систем розселення, загострення екологічних ситуацій і т.д.

Зв'язок політичної географії з іншими науками багатосторонній. Виходячи з уявлень про «двобічність» політичної географії, яка є водночас як географічною, так і політичною наукою, вона має тісні зв'язки як із системою географічних, так і з системою політичних наук.

У системі географічних наук вона є складовою частиною суспільно-економічної географії, але водночас це наука синтетична (як і країнознавство), що «синтезує» висновки географії господарства, населення, культури, інших суспільних наук та «політизує» всю суспільну географію. На стиках кожної із суспільно-географічних дисциплін утворюються зачатки нових наукових напрямків, які являють собою плоди їхньої інтеграції з політичною географією (політична геоекологія, політичні фактори розвитку й розміщення промисловості).

В системі політичних наук вона має тісні зв'язки з політологією, міжнародним правом, наукою про міжнародні відносини, адміністративним правом і вносить у регіональні та порівняльні аспекти цих наук потужний географічний контекст.

Пов'язана політична географія також з історією, економікою, особливо з міжнародно-економічними дослідженнями та наукою про розміщення продуктивних сил, етнографією, релігієзнавством та ін.

Спорідненою з політичною географією є *геополітика*.

Геополітику визначають як науку, яка вивчає в єдності географічні, історичні, політичні та інші взаємопов'язані фактори, що справляють вплив на стратегічний потенціал держави (*Енциклопедія Americana*).

Об'єкти дослідження політичної географії й геополітики на макрорівні (світосистема) і мезорівні (держави) частково збігаються. Відмінними є предмети дослідження — якщо *політична географія вивчає ТПС як геопросторове утворення*, то *геополітика вивчає чи то державу, чи то систему держав як утворення політичні*, а прикладна геополітика часом веде дослідження ще й за-

ангажовано — з позицій інтересів певної держави.

Основна проблематика і тематики сучасних політико-географічних досліджень:

Дослідження, які виходять зі *сталих класичних позицій*, охоплюють:

- численні *прикладні праці з політико-географічного країнознавства*, які є класичними політико-географічними оглядами країни з акцентом на такі теми, як історія формування і морфологічні характеристики території, державні кордони, проблеми історичного ядра та столиці держави, проблемні райони («гарячі точки») або зони сепаратизму та ін.;

- праці, в яких *поєднуються глобальний і національний рівні аналізу*; з одного боку, увага приділяється різним видам типології держав, з іншого — дається оцінка їх політико-географічного положення на макро-, мезо- та мікрорівнях;

- політико-географічні дослідження, в яких основний акцент робиться на *геопросторові вияви політичного процесу в державі*. При цьому проблематика досліджень: співвідношення нація — держава, національна держава як спільнота людей, «політична сила», джерела і детермінанти політичної сили держави, національні інтереси держави;

- активно репрезентовані політико-географічні та геополітичні дослідження *співвідношення політичних сил на глобальному і регіональному рівнях*;

- самостійне поле утворюють численні *праці з електоральної географії*, які набувають дедалі більшого прикладного значення.

На сучасному етапі формування нових реалій світової системи часів глобалізації, інформаційно-технологічної революції, становлення та розвитку постіндустріального суспільства веде до **оновлення тематики і проблематики політичної географії**.

1) Політико-географічного дискурсу набуває вивчення закономірностей будови ускладненої системи сучасного світового господарства, в якій поряд із взаємозалежними державними економіками з'явилися нові актори: транснаціональні корпорації й банки, регіональні інтеграційні системи, потужні міжнародні організації, світові міста.

2) В політико-географічному країнознавстві вивчення взаємозв'язків між класичною тріадою «територія (кордони) — держава — ідентичність (політична сила)» веде до переосмислення сучасних функцій держави у сферах економіки, суспільних відносин та національної безпеки. Частина її компетенції делегується або на вищі (інтеграційні утворення, світові міста тощо), або на нижчі (регіони, регіональні центри) рівні системи управління.

3) Усвідомлення сучасної сутності взаємозв'язків між глобальним і національним масштабами при вивченні будови світового господарства виливається в дослідження в рамках теорії «світових систем» (теорія «центр — периферія» І. Валлерстайна) та теорії циклів економічного розвитку (теорія «довгих хвиль» М. Кондратьєва).

4) Нового «дихання» набули дослідження політико-географічного (геополітичного) положення держав, регіонів та великих міст, збагачені ідеями політичного геопростору та «конструювання» простору в ході суспільного розвитку.

5) В рамках концепцій територіальності, географічного місця (геопросторового контексту, за Дж. Егню) з'явилися дослідження щодо визначення ідентичності, а також співвідношення та взаємодії політичних сил.

3. Територіально-політична організація суспільства

Про територіально-політичну організацію суспільства дає уявлення *концепція місця*, запропонована Дж. Егню, та *теорія світових систем*, яку в політичній географії розвивав П. Тейлор. Ця концепція об'єднує окремі напрямки досліджень у політичній географії і їх територіальні рівні та сприяє її інтеграції з іншими галузями географії. Вона також відображає сутність політичної географії як науки на стику політології та географії.

Територіально-політична організація суспільства (ТПОС) враховує:

- вплив на політичну діяльність властивих кожній території або акваторії умов і факторів цієї діяльності, їхнього взаємозв'язку, взаємозалежності і співвідповідності;
- сполучення двох видів територіально-політичних систем (ТПС), що об'єктивно утворюється в ході політичної та іншої діяльності (ТПС де-факто), і системи політико-територіального поділу й управління з його центрами як результату цієї діяльності (ТПС де-юре).

Таким чином, *поняття ТПОС сполучає і просторові аспекти політичної діяльності, і її результати – ТПС.*

Розрізняють два основні типи ТПС:

1) ТПС де-юре, які функціонують у визначених кордонах: держави, їх союзи та внутрішні політико-адміністративні одиниці, спеціальні зони, які утворюються для вирішення практичних задач, виборчі округи та ін.

2) Об'єктивно існуючі ТПС де-факто, кордони яких не співпадають з визначеними. Головна відмінність ТПС де-юре від ТПС де-факто – керованість.

ТПС нижчого рангу – *політико-географічне місце*, яке можна визначити як мінімальний просторовий носій політико-географічних відмінностей, виникаючих на основі специфічного співвідношення географічних умов та факторів політичної діяльності. Ознаки та властивості політико-географічного місця:

- найнижча територіальна ланка, в якій починають проявлятися місцеві особливості політичної культури як досвіду історичного минулого;

- політико-географічне місце формується на основі стійкої територіальної спільності людей – найважливішого елемента середовища політичної діяльності;

- політико-географічне місце – продукт історичного шляху, в ході якого складається специфіка реалізації ним його головної соціально-політичної функції – первинної соціалізації людини, формування найбільш стійких компонентів її політичної культури – *політичних цінностей та політичних орієнтацій*;

- політична діяльність на рівні політико-географічних місць мотивується політичними інтересами, пов'язаними зі *споживанням* – місцевим ринком житла, забезпеченістю соціальною інфраструктурою, благоустроєм, станом навколишнього природного середовища та інше;

Ієрархія територіально-політичних систем

Види територіально-політичних систем		Функції політико-географічних місць де-факто
<i>Територіально-політичні системи де-юре</i>	<i>Територіально-політичні системи де-факто (система політико-географічних місць)</i>	
1. Первинна самоврядувальна адміністративно-територіальна одиниця (АТО) (територіальний колектив) – комуна, сільрада та ін.	Первинне політико-географічне місце	- відтворення робочої сили та первинна соціалізація людини; - відтворення політичної культури; - адаптація території до загальнонаціонального та глобального впливів
2. Велике місто, міська агломерація, яка має єдиний орган управління з делегованими йому повноваженнями; АТО 2-го порядку (район, департамент, провінція та ін.)	Локальна система політико-географічних місць	- інтеграція первинних політико-географічних місць; - передача імпульсів управління із загальнодержавного рівня на рівень первинних політико-географічних місць; - дифузія політичних інновацій; - відтворювання політичної еліти
3. Велика АТО 1-го порядку (область, земля, штат)	Політико-географічний район	- інтеграція локальних систем політико-географічних місць (міської та сільської місцевості, поселень різної людності та функцій); - регулювання стійкості та мінливості державної політичної системи; - відтворювання головних рис регіональної політичної культури
4. Великий суб'єкт федерації (ця ланка в системі ТПС де-юре може бути відсутньою)	Політичний регіон (наприклад, Південь США, Середня Азія в колишньому СРСР)	тривалий односпрямований вплив на державну систему та розвиток всієї країни
5. Країна	Країна	- реалізація самовизначення націй; - відновлення капіталу; - генерація багатофункціональних керуючих впливів; - адаптація до глобальних впливів; - регулювання взаємодії між суб- та наднаціональними ТПС та ін.
6. Співтовариство країн, які утворили економічний та (або) військово-політичний союз або відсутність даної ланки в системі ТПС де-юре	Геополітичний регіон, геостратегічний регіон, культурний регіон (наприклад, арабські країни)	- регулювання взаємодії між групою країн та світовим суспільством, а також між самими країнами, які входять до союзу; - регулювання стійкості та мінливості політичного розвитку у світі та міжнародних відносинах; - відновлення корінних макрорегіональних рис політичної культури.

- на рівні політико-географічних місць проявляється *локальна ідентичність* – відчуття приналежності до даного місця, його відособлення у свідомості людей від інших місць;

- характерною ознакою політико-географічного місця є *специфічне місцезоположення*, у тому числі положення відносно інших ТПС;

- політико-географічне місце – «цеглинка», з якої будуються системи більш високого рівня.

Наступна сходинка в ієрархії ТПС відповідає *великому місту або агломерації*, які можуть складатися з цілої системи первинних політико-географічних місць. Головна функція цієї локальної ТПС – *генерація та дифузія політичних нововведень* – нових моделей політичної поведінки, управління, політичних ідей. Не випадково політичний вододіл між містом і сільською місцевістю – один з найбільш універсальних і характерний навіть для тих країн, які досягли високого ступеня соціально-територіальної однорідності. Формування політичної еліти і формулювання політичних ідей можливе лише в умовах високодиференційованої соціальної структури, зіткнення думок та інтересів, різноманітності культур, значного обсягу інформації, тобто лише у великому місті.

Політико-географічні райони складаються з первинних політико-географічних місць і (або) локальних систем політико-географічних місць. В основі політико-географічного району лежать наступні ознаки:

- взаємодоповнюваність різнофункціональних, і відповідно, різнорідних за соціальною структурою ареалів (міських, приміських та сільських, гірських та рівнинних та ін.);

- спільність історичного минулого та політичної культури. Регіональна ідентичність зливається з етнічною, якщо політико-географічний район охоплює ареал розселення меншини;

- схожість реакції мешканців на внутрішні (загальнодержавні) та міжнародні події та імпульси, незважаючи на внутрішні розходження у співвідношенні політичних сил.

Політичний регіон – крупна частина країни, яка довгий період виступала єдиним фактором в політичному житті. Політичні регіони складаються з кількох районів та існують, очевидно, лише у великих країнах.

Країна – з'єднуюча ланка не лише обох типів територіально-політичних систем – де-факто і де-юре, але й решти територіальних соціально-економічних систем як найбільш цілісна з них. Держава залишається, незважаючи на потужні процеси інтернаціоналізації суспільного життя, найбільш сильним суб'єктом політичної діяльності, що визначає взаємодію суб- та інтернаціональних територіально-політичних систем. Тому самоідентифікація зі своєю країною – звичайно один із сильних компонентів політичної культури і країни – не тільки «формальні», але й реальні ТПС.

Література:

1. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М: Аспект Пресс, 2001. – 479 с.
2. Політична географія і геополітика: Навч. посібник / Яценко Б.П., Стафійчук В.І., Брайчев-

- ський Ю.С. та ін.; за ред. Б.П. Яценка. – К.: Либідь, 2007. – 255 с.
3. Геополітика: Учеб. пособие для вузов : / Коллект. автор. Гайдукевич Леонид Михайлович, Хухлындина Людмила Михайловна, Пимошенко Ирина Ивановна, Фрольцов Владислав Валерьевич. — Минск : Издательство Белорусского университета, 2002. — 119 с.
 4. Дергачев В.А. Геополітика – Киев: ВИРА-Р, 2000. – 448с.
 5. Дністрянський М.С. Політична географія та геополітика: Навч. посіб. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 344 с.
 6. Ратцель Ф. Народо́ведение (Антропогеография) / Ф. Ратцель // Классика геополитики, XIX век. – М., 2003. – 426 с.
 7. Трубецкой Н. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока / Николай Трубецкой. // Классика геополитики XX век : Сб. / [Сост. К. Королев]. — М. : АСТ, 2003. — С. 144–226.

ЛЕКЦІЯ 2. СУЧАСНА СВІТОСИСТЕМА

План:

1. Території, країни, держави.
2. Склад території держави.
3. Суверенні держави.
4. Залежні країни і території.
5. Води (акваторія) відкритого моря і територія Антарктиди.
6. Мультинаціональні функціональні утворення: ТНК, міжнародні організації, регіональні організації.

1. Території, країни, держави

За політико-територіальними ознаками на Земній кулі розрізняють території, країни і держави.

Територія — частина поверхні суходолу на Землі з природними і створеними людською діяльністю ресурсами, що має певні просторові межі та географічне положення.

Відповідно, коли мова йде про морські простори, вживають термін *акваторія*. Аква́торії Світового океану дедалі активніше долучаються до політичного життя планети, оскільки мова може йти про свободу судноплавства, використання ресурсів виключних економічних зон, екологічну безпеку та ін.

Країна — територія з визначеними кордонами і населенням, що в політико-географічному відношенні може мати державний суверенітет (незалежність) або бути залежною.

Держава — суверенне політичне утворення, країна з певною територією, господарством і політичною владою. Держава є основним носієм прав і обов'язків у міжнародних відносинах.

Відповідно до норм міжнародного права на Землі виокремлюють території трьох видів:

- 1) *території суверенних держав* — суб'єктів міжнародного права, кожна з яких є самостійним утворенням, господарство і суспільно-політичні структури якого не підвладні зовнішнім силам;
- 2) *залежні країни і території*;

3) води (акваторія) відкритого моря і територія Антарктиди.

2. Склад території держави

Територія держави — визначена на основі норм міжнародного права частина простору земної кулі (суходіл, внутрішні води, повітряний простір над ними), яка перебуває під виключним суверенітетом цієї держави.

Загальноприйнятою нормою міжнародного права, на якій ґрунтується мирне співіснування народів, є принцип *недоторканності й цілісності території держави*. Статутом ООН заборонено війну як засіб вирішення міжнародних суперечок, у тому числі й територіальних. У разі ж порушення кордонів держава, проти якої вчинено агресію, має право на оборону своєї території всіма наявними засобами й дістає моральну і правову підтримку світової спільноти.

У склад державної території входить *суходільний, водний і повітряний простір*. **Суходільний простір** охоплює не тільки земну поверхню в межах кордонів, а й острови та архіпелаги у відкритому морі, надра під суходолом та островами на технічно досяжну глибину.

Водний простір включає *внутрішні води*. Це річки, озера, а також затоки і внутрішні протоки морів, якщо їхня ширина не перевищує 24 морські милі. Внутрішніми водами є також: морські води в бік берега від прямих ліній, прийнятих при визначенні територіальних вод; акваторії морів; води заток, бухт, лиманів, які історично належать тій чи іншій країні.

Територіальні води майже всіма державами визначаються у 12 морських миль від лінії відпливу. Вони не входять у склад площі держави, але теж перебувають під її територіальним верховенством. Товща води в акваторіях внутрішніх та територіальних вод і надра під дном на технічно досяжну глибину належать державі.

Повітряний простір — розташований над суходолом і водами простір (тропосфера, стратосфера і прилегла частина ближнього космосу). Він вільно доступний для повітряних суден держави, іншим державам право прольоту над її територією дозволяється, якщо держава на основі міжнародних договорів надає «свободу повітря» цивільним літакам.

Територією держави вважаються також *морські, річкові, повітряні та космічні судна, які несуть символи держави* (емблема, прапор), а також *підводні кабелі і трубопроводи та інші споруди, прокладені у відкритому морі або на його дні* (включаючи води або дно виключних морських зон).

Морські простори, на яких прибережні держави здійснюють повноваження економічного характеру, — це прилегла зона, виключна економічна зона та континентальний шельф.

Прилегла зона шириною 24 морські милі дає державі змогу здійснювати обмежені повноваження в акваторіях, прилеглих до територіальних вод: попередити порушення своїх митних, податкових, економічних та імміграційних законів.

Згідно з конвенцією 1982 р. за державами визнаються право користування біологічними ресурсами вод, мінеральними ресурсами води, дна та надр, енер-

гетичними ресурсами, право на встановлення пристроїв і споруд (штучні острови, бурові платформи тощо), проведення наукових досліджень, збереження та захист географічного середовища. Інші держави зберігають за собою в таких зонах, як і у відкритому морі, право свободи судноплавства, польотів над морем, прокладення кабелів та підводних трубопроводів.

3. Суверенні держави

Нині у світі налічується понад 200 країн і територій, які юридично або фактично є суверенними. Їхня територія становить 27 % площі планети Земля. Для забезпечення свого суверенітету незалежні держави створюють системи законодавчої, виконавчої та судової влади, валютно-грошову систему, митну службу, органи безпеки, національні збройні сили тощо.

Суверенітет — незалежність держави, її право самостійно вирішувати свої внутрішні та зовнішні справи без втручання зовнішніх сил.

Кожна суверенна держава володіє територією, що обмежується суходільними та морськими кордонами. До території держави належить суходіл з його надрами, внутрішні води, так звані територіальні води, що прилягають до суходолу в межах 12 морських миль, а також повітряний простір над усім суходолом і водами. Закони міжнародного права виходять із принципу недоторканності території держави, а саме — непорушності її кордонів і територіальної цілісності.

Відмінності між суверенними державами за розмірами території, чисельністю населення, обсягами валового національного продукту та іншими показниками є колосальними. Спільним для них є лише те, що ці держави — суб'єкти міжнародного права, тобто мають право самостійних міжнародних зносин. Особливо різко диференціюються країни за площею — від кількох гектарів до 17 млн. км² (табл. 2).

Таблиця 2

Диференціація країн світу за величиною території

Група країн	Розміри території	Кількість країн	% суходолу, який вони займають	Найвідоміші країни групи (в дужках — територія, млн. км ²)
Гігантські	Понад 3 млн. км ²	7	46,5	Росія (17,1), Канада (9,9), США (9,7), Китай (9,6), Бразилія (8,5), Австралія (7,8), Індія (3,3)
Великі	Від 1 до 3 млн. км ²	23	28,5	Аргентина (2,8), Казахстан (2,7), Саудівська Аравія (2,2), Мексика (1,95), Індонезія (1,9), Іран (1,65), ПАР (1,2), Нігерія (1,0) та ін.
Середні	Від 250 тис. до 1 млн. км ²	Понад 40	14-15	Пакистан (0,8), Туреччина (0,77), Україна (0,61), Мадагаскар (0,60), Франція (0,55), ФРН (0,36), Польща (0,33) та ін.
Малі	Менше 250 тис. км ²	Близько 100	Менше 10	Латвія, Литва, Естонія, Угорщина, Чехія, Молдова та ін.
Крихітні	Менше 3 тис. км ²	28	0,2	Люксембург, Монако, Ліхтенштейн, Андорра, Сан-Марино, Ватикан та ін.

Гігантські країни належать до найбільших у світі за економічним потенціалом, принаймні всі входять у першу двадцятку країн за розмірами ВВП.

Великі за площею країни є в Африці (13), Америці та Азії (по 5), але серед них лише Мексика, Аргентина, ПАР та Саудівська Аравія мають значний економічний потенціал.

Численною є група середніх країн, і серед них чимало таких, що вирізняються високими показниками економічного розвитку. Фахівці вважають, що країни такої площі за умови чисельності населення в кілька десятків — сотню мільйонів чоловік оптимальні для ефективно організації управління та розвитку господарства.

Межу між середніми і малими країнами провести доволі важко. Наприклад, незважаючи на чималі розміри території, Афганістан, Сомалі, ЦАР, Намібія, Ботсвана та інші країни Азії й Африки на сьогодні — економічні карлики, в той час як невеликі Швейцарія, Австрія, Нідерланди, Республіка Корея, Нова Зеландія та ін. — серед лідерів світового господарства.

4. Залежні країни і території

Вони перебувають під політичним чи військовим контролем однієї з суверенних держав. Це:

а) *колонії* — країни, населення яких позбавлене державності, економічної й політичної самостійності, а економічні ресурси контролюються владою іноземної держави;

б) *протекторати* — державні утворення, що делегують свої зовнішньополітичні (а іноді й внутрішньополітичні) права суверенній державі;

в) *підопічні території* — землі, тимчасово передані Організацією Об'єднаних Націй під управління тієї чи іншої держави.

Форми контролю над залежними країнами з часом змінювалися. До середини ХХ ст. панували уявлення про необхідність суцільного адміністративного контролю над територією залежного світу. Це втілювалося у формуванні колоніальних імперій невеликої групи держав, які змогли встановити контроль над залежними країнами завдяки своїм технічним перевагам (наявність флоту, боєздатних армій, промислового виробництва) після Великих географічних відкриттів. Найбільшими були колоніальні володіння Великої Британії та Франції, а також Росії, Бельгії, Нідерландів, Португалії, Іспанії та ін. (табл. 3).

Наростання прагнення народів до реалізації прав на національне самовизначення поступово розхитало підвалини системи колоніалізму, з-під колоніального контролю відпадало дедалі більше країн, які здобували незалежність. Зрештою, очевидною стала доцільність переходу до політичних та економічних форм контролю над «периферією» світу з боку метрополій та їхніх транснаціональних корпорацій. Колоніальна система впала, і на її уламках виникло понад 100 країн, що розвиваються.

На початку ХХІ ст. у світі залишилося 34 колонії, протекторати та підопічні території загальною площею 2,6 млн. км² і населенням близько 13 млн. чоловік, тобто 1,6 % площі та 0,25 % населення Землі (табл. 4).

Таблиця 3

Динаміка параметрів колоніальних володінь у ХХ ст.
(у % до світових показників)

Країна	1900 р.		1923 р.		1947 р.		2000 р.	
	Площа	Населення	Площа	Населення	Площа	Населення	Площа	Населення
Велика Британія	24,6	24,5	26,2	23,0	7,6	4,7	0,001	0,003
Франція	8,3	3,3	8,9	3,1	8,6	2,3	0,1	0,03
Росія	13,1	1,2	3,5		3,9		—	—
Німеччина	2,0	0,8	—	—	—	—	—	—
Бельгія	1,8	1,3	1,8	0,7	1,8	0,7	—	—
Нідерланди	1,5	2,5	1,5	2,9	0,4	0,1	0,001	0,004
Португалія	1,6	0,5	1,6	0,5	1,6	0,5	—	—
Іспанія	0,1	0,05	0,2	0,04	0,2		0,0	0,0
США	1,5	0,6	1,3	0,7	1,1	0,1	0,007	0,07
Данія	0,1	0,01	1,6	0,0	1,6	0,0	1,6	0,0

Таблиця 4

Основні залежні країни та території (станом на 2010 р.)

	Площа, тис. км ²	Населення, тис. чол.		Площа, тис. км ²	Населення, тис. чол.
Європа			Африка		
Гібралтар (Вел. Брит.)	0,006	27	о-в Св. Єлени (В. Брит.)	0,12	6
Фарерські о-ви (Данія)	1,4	47	Зах. Сахара (спірна територія Марокко і Мавританії)	266,0	260
Сан-Барбуда і Ян-Майєн (Норв.)	62,4	4			
Азія			о-в Реюньйон (Фр.)	2,5	743
			о. Майотта, Сх. Коморські о-ви (Фр.)	0,38	94
Зх. берег Йордану і сектор Газа (Ізраїль)	2,4	3300			
Південна Америка					
Фолклендські (Мальвінські) о-ви (Вел. Брит.)	12,2	2			
Франц. Гвіана	90,0	170			
Північна і Центральна Америка			Океанія		
Пуерто-Рико (США)	8,9	3960	Амер. Самоа (США)	0,2	70
Бермудські о-ви (Вел. Брит.)	0,05	62	о. Гуам (США)	0,55	158
Кайманові о-ви (Вел. Брит.)	0,26	41	Півн. Маріанські о-ви (США)	0,46	76
Кокосові о-ви (Вел. Брит.)	0,43	17		о-ви Різдва (Австралія)	0,14
Малі Антильські о-ви (Нідерл.)	0,8	217	о-ви Кука (Н. Зел.)	0,24	18

Аруба (Нідерл.)	0,2	92	Ніуе (Н. Зел.)	0,26	2
Гренландія (Данія)	2175	56	Франц. Полінезія (Фр.)	4,0	237
Гваделупа (Фр.)	1,7	431	о. Нов. Каледонія (Фр.)	18,6	214
Мартиніка (Фр.)	1,1	386			
Сен-П'єр і Мікелон (Фр.)	0,24	7	о-ви Уолліс і Футуна (Фр.)	0,2	15
			о-ви Токелау (Н. Зел.)	0,01	1

Часом спірні території визначаються як *нейтральні зони*. Наприклад, такий статус тривалий час мала територія на кордоні між Іраком і Саудівською Аравією.

В минулому досить поширеним було явище *васалітету*, коли сильніша держава надавала державі-васалу деяку формальну самостійність, використовувала її правлячу верхівку як опору свого панування, а та платила відповідну данину, давала людей для війська держави-суверена тощо.

5. Води (акваторія) відкритого моря і територія Антарктиди

Води відкритого моря перебувають у спільному користуванні всіх держав і народів, у тому числі держав континентальних. За межами територіальних вод прибережних країн усі держави мають право вільного торговельного та військового судноплавства, вільного прольоту над морем.

Після відкриття цього материка, його дослідники встановлювали прапори своїх країн на берегах Антарктиди. За період 1895-1914 рр. пошуки Південного географічного полюса стали міжнародною справою; норвежець Р. Амундсен першим досягнув його у 1911 р. Усе це привело до претензій держав в Антарктиді у міжвоєнний період (1918-1939 рр.). Найбільший інтерес в той час до льодового материка виявляв Третій Рейх, логічного пояснення тоді цьому не було. А між тим увага була значною. В 1938-1939 рр. німцями було організовано дві антарктичні експедиції, в яких пілоти «люфтваффе» не лише дослідили, але і металевими вимпелами зі знаком свастики застовбили за Третім Рейхом величезну (розміром з Німеччину) територію цього континенту – Землю Королеви Мод (пізніше вона отримала назву «Нова Швабія»). Повернувшись в Гамбург командир експедиції Рітшер 12 квітня 1939 р. рапортував: «Я виконав місію, покладену на мене маршалом Герінгом. Вперше німецькі літаки пролетіли над антарктичним континентом. Кожні 25 кілометрів наші літаки скидували вимпели. Ми покрили зону приблизно в 600000 км². З них 350000 були сотографовані». Існують версії, що на цій території була створена нацистська «База 211», і можливо А. Гітлер не загинув у Берліні, а переховувався саме там.

Найбільшим проривом в дослідженні Антарктиди став Міжнародний геофізичний рік (МГР), це комплексні дослідження глобальних геофізичних процесів у земній корі, атмосфері та Світовому океані за єдиною програмою та методикою. Проводився з 1 липня 1957 р. по 31 грудня 1958 р. за участю 67 націй (у тому числі й України) та 60 тис. окремих учених. Наукові досягнення Року були численні й включали: відкриття Шарів (Поясів) Радіації Вана Аллена, що оточують Землю; перші оцінки розміру льодової маси Антарктиди; підтвер-

дження теорії континентального дрейфу. Це безпосередньо стимулювало щонайменше одне значне геополітичне досягнення – підписання у 1961 р. Антарктичної угоди, що забезпечувала б постійну наукову співпрацю, забороняла військову діяльність, захищала довкілля і мала утримувати держави від спокуси мати залежні території в Антарктиді.

Але на сьогодні сім країн мають претензії на вісім територій Антарктики. Як правило, ці країни розміщують на цих землях свої науково-дослідницькі станції. Вважалося, що міжнародна Антарктична угода відкладає чи призупиняє ці претензії. Однак Стаття IV цієї угоди, в якій вони регламентуються, вказує лиш на те, що документ не стосується раніше заявлених претензій. У ній вказано:

- підписання Угоди не є відмовою від попередніх територіальних претензій;
- угода не стосується претензій, заснованих на діяльності держав на території Антарктики;
- угода не стосується права держав визнавати (чи не визнавати) інших територіальних претензій.

Угода регламентує нові претензії:

- жодна діяльність після 1961 р. в Антарктиці не є підставою для територіальної претензії.
- жодної нової претензії заявляти не можна.
- жодна з претензій не може розширюватися далі на інші території.

Радянський Союз і США зарезервували за собою право на нові вимоги, а в подальшому від них не відмовлялися (навіть Росія після розпаду СРСР), тож вони мають право на претензії і в майбутньому, якщо того забажають.

Претензії на території нижче 60° паралелі визнані лише країнами, які їх висунули. Тим не менш, їх іноді відображають на картах Антарктики – та це не означає їх офіційне визнання.

Всі такі території, за винятком острова Петра I (див. нижче) є секторами, межі яких проходять по меридіанах. Щодо паралелей, північна межа усіх секторів, за винятком норвезького, є 60° паралель, яка не проходить через жодну ділянку суші, континенту чи острова, і також є північною межею Міжнародної Антарктичної Угоди. Південні межі усіх секторів, не враховуючи норвезького, сходяться в одну точку, Південний полюс.

Територіальні претензії країн наведені нижче у вигляді таблиці 5.

Південні Оркнейські острови потрапляють до претензій, заявлених Аргентиною і Великобританією; а Південні Шотландські острови бажають бачити своєю територією одночасно Аргентина, Чилі та Об'єднане Королівство.

До 1962 р. Британськими антарктичними територіями називалися Фолклендські острови, а також Південна Джорджія і Південні Сандвічеві острови. Та після підписання Антарктичної Угоди землі Антарктики стали зватися заморськими володіннями. Південна Джорджія та Південні Сандвічеві острови залишилися залежною територією, приналежною Фолклендським островам, аж до 1985 р., коли вони також стали окремим заморським володінням.

На даний час в Антарктиді розташовано близько двадцяти наукових станцій, є серед них і українська (ім. В.І. Вернадського). Цікавим є той факт, що

жодну з колишніх радянських станцій Росія не погодилася передати Україні, а зробила це Великобританія.

Таблиця 5

Територіальні претензії країн в Антарктиді

Територія	Пред'явник претензії	Межі	Дата
Земля Аделі	Франція	від 142°2' сх. до 136°11' сх.	1924
Аргентинська Антарктика	Аргентина	від 25° зх. до 74° зх.	1943
Австралійські антарктичні території	Австралія	від 160° сх. до 142°2' сх. і від 136°11' сх. до 44°38' сх.	1933
Антарктична провінція Чилі	Чилі	від 53° зх. до 90° зх.	1940
Британські антарктичні території	Велика Британія	від 20° зх. до 80° зх.	1908
Земля Королеви Мод	Норвегія	від 44°38' сх. до 20° зх.	1929
Острів Петра I		від 68°50' пд. 90°35' зх.	
Залежна територія Росса	Нова Зеландія	від 150° зх. до 160° сх.	1923
	Вільна від претензій територія	від 90° зх. до 150° зх. (за винятком острова Петра I)	

6. Мультинаціональні функціональні утворення

У другій половині ХХ ст. надзвичайно зросло значення нових світосистемних процесів, роль яких безумовно підвищиться у ХХІ ст. Це:

— «розмивання» самодостатності господарства окремих країн і формування єдиного світового ринку;

— активізації міжнародних інвестиційних потоків і формування єдиного світового ринку капіталу;

— зростання ролі нових інформаційних технологій та розвитку науково-дослідних і конструкторських робіт.

Новими компонентами світосистеми є:

- *транснаціональні корпорації та банки* (ТНК та ТНБ);
- *міжнародні організації* (МВФ, СБ, СОТ, ЮНІДО, ФАО і т.д.);
- *регіональні організації*, яких налічується близько 60. Серед них вирізняються регіональні інтеграційні системи (ЄС, НАФТА, АСЕАН тощо);
- *інституційні інвестори* (інвестиційні фонди, страхові компанії тощо);
- *світові міста*, передусім Нью-Йорк, Токіо, Лондон, Париж та інші.

Особливо вагому роль у функціонуванні світового господарства стали відігравати *ТНК*. Суми річних продажів найбільших ТНК світу наближаються до 200 млрд. дол. США. У десятків із них цей показник домірний до ВВП малих індустріальних країн Європи, найбільших країн Азії чи великих постсоціалістичних країн. Вартість же цінних паперів та фінансові можливості ТНК за небагатьма винятками перевищують розміри нагромаджень золотовалютних резервів навіть великих держав.

Фінансові можливості *міжнародних організацій* також домірні до ВВП порівняно великих держав.

Водночас відбулася істотна поляризація в розміщенні господарства світу:

економічна активність зосередилася в кількох десятках країн, які інтерпретуються науковцями як світовий «центр», та в *ключових (так званих світових) містах*, де зосереджуються функції управління світогосподарськими процесами.

Висновки. Зв'язки між компонентами світосистеми традиційно здійснювалися шляхом руху товарів та послуг на ринку, передусім у зовнішній торгівлі сировиною, промисловими та сільськогосподарськими товарами, а також при трансфері технологій та русі інвестицій. Але на межі тисячоліть в умовах інформаційно-технологічної революції створено нові інтернаціональні транспортно-логістичні та інформаційно-комунікаційні системи. Формується небачена суперсистема фінансово-інформаційних зв'язків у масштабах планети. Нової якості набувають цивілізаційні комунікації в галузях культури, мистецтва, спорту, мас-медіа, шоу-бізнесу.

Література:

1. Бабурин В. Л., Мазуров Ю. А. Географические основы управления: Курс лекций по экономической и политической географии: Учеб. пособие. — М.: Дело, 2000. — 288 с.
2. Василенко И. А. Политическая глобалистика: Учеб. пособие. — М.: Логос, 2003. — 359 с.
3. Дергачев В. А. Глобальная геоэкономика: Трансформация мирового экономического пространства. — Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 2003. — 238 с.
4. Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації. — К.: МАУП, 2003. — 376 с.
5. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник. — М.: Аспект-Пресс, 2001. — 479 с.
6. Мадіссон В. В., Шахов В. Л. Політологія міжнародних відносин: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1997. — 176 с.
7. Мальський М. З., Мацяк М. М. Теорія міжнародних відносин. — Львів: ЛНУ, 2002. — 392 с.
8. Экономическая, социальная и политическая география мира. Регионы и страны / Под ред. С. Б. Лаврова, Н. В. Каледина. — М.: Гардарики, 2002. — 928 с.

ЛЕКЦІЯ 3. ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ І ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

План:

1. Форми правління держав.
2. Форми політико-територіального устрою держав. Поняття сучасного федералізму.
3. Типи федерацій у сучасному світі.
4. Політичні системи сучасних держав.

1. Форми правління держав

Кожна держава має бути певним чином організована, сформована, щоб здійснювати владу. Залежно від способу організації верховної влади в державі складається форма державного правління. При цьому джерелом влади може бути визнана воля однієї людини (монарха, або суверена), воля усього народу або воля його певної панівної верстви. Відповідно розрізняють *монархічну і республіканську форми державного правління*.

У *монархіях* верховна влада належить суверену — королю, князю, султану, еміру і т.д. і передається у спадщину. В сучасному світі монархічний лад існує в

30 країнах.

Розрізняють *абсолютну, конституційну і теократичну монархії*.

При *абсолютній монархії* глава держави – монарх – поєднує в собі фактично всі гілки влади, формує уряд і сам керує ним. Абсолютні монархії поширені у деяких арабських країнах.

У *теократичних монархіях* суверен є одночасно главою церкви і главою держави.

У *конституційних монархіях* влада суверена обмежена конституцією і фактично законодавчою владою є парламент. Найбільше поширені у Європі.

Монархії в регіонах світу:

В Європі (12) – практично всі монархії *конституційні*:

королівства – Бельгія, Нідерланди, Данія, Норвегія, Іспанія;

герцогство – Люксембург;

князівства – Ліхтенштейн, Монако, Андорра (дуалістична монархія);

теократична монархія – Ватикан, Великобританія (де-юре), Швеція (де-юре), Данія (де-юре), Норвегія (де-юре).

В Азії (14): абсолютні – Бруней (султан), Оман (султан), Катар (емір), ОАЕ (президент обирається з монархів еміратів на 5 років), Бутан;

конституційні – Японія (імператор), Таїланд (король), Малайзія (короля вибирають султани на 5 років), Камбоджа, Непал (король), Йорданія (король), Кувейт (емір; фактично – абсолютна), Бахрейн (фактично – абсолютна);

теократична монархія – Саудівська Аравія (король із родини Саудідів).

В Африці (3) – *конституційні монархії*: Марокко, Свазіленд, Лесото (королівства).

В Океанії (1) – *конституційна монархія* Тонга.

Республіка — найпоширеніший тип держави. Залежно від розподілу повноважень між парламентом і президентом республіки можуть бути з *президентською, президентсько-парламентською, парламентсько-президентською або парламентською формою правління*.

У *президентській республіці* обраний народом президент має широке коло повноважень, він одночасно є і главою держави, і главою уряду (посади прем'єр-міністра може не бути). Парламент виконує переважно законодавчі функції й має опосередкований вплив на роботу уряду. Типово президентськими республіками є *США, Іран, Пакистан, Бразилія, Аргентина та більшість країн Латинської Америки*.

У *парламентсько-президентських та президентсько-парламентських республіках* і парламент, і президент обираються народом, а особливості організації управління державою залежать від конституційного розподілу влади. Різні комбінації поєднання влади парламенту і президента характерні для *Франції, Росії, України, країн Центральної Європи*.

У *парламентській республіці* уряд формується парламентом. Парламент тут не тільки створює закони, а й спрямовує діяльність уряду. В парламентській республіці теж може бути президент, але його повноваження обмежені. Приклади: *Німеччина, Італія, Австрія, Ізраїль, Індія*.

Існують *міждержавні союзи*, що забезпечують певну політичну єдність окремих груп держав. Для *держав у складі Співдружності* англійська королева формально є сувереном і представлена у країні *генерал-губернатором*. Це 14 країн – колишніх колоній Великобританії: *Канада, Австралія, Нова Зеландія, Папуа – Нова Гвінея, Антигуа і Барбуда, Багамські острови, Барбадос, Ямайка, Беліз, Гренада, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Тувалу*. Країни Співдружності можуть здійснювати незалежну політику, їх мешканці є громадянами своїх держав, а не підданими Британської королеви.

Джамахирія – унікальна форма правління, за якої відсутні традиційні інститути влади; вважається, що всі державні рішення приймаються всім народом. У світі 1 джамахирія – *Велика Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахирія*. Нею керують народні збори, наділені законодавчою і виконавчою владою. З 1977 р. головним законодавчим органом є Загальний народний конгрес (скликається 2 р. на рік), куди входять секретарі районних народних зборів і представники громадських організацій.

2. Форми політико-територіального устрою держав. Поняття сучасного федералізму

За політико-територіальним устроєм нині у світі розрізняють *унітарні і складні держави*.

Унітарна держава характеризується високим ступенем централізації влади і, як правило, не має у своєму складі самоврядних утворень. У такій державі єдина конституція, єдина система органів державної влади.

В наш час у світі переважають унітарні держави. Європейські, латиноамериканські, арабські країни цього типу здебільшого однонаціональні, з порівняно невеликою часткою національних меншин. Унітарні держави Африки та Південно-Східної Азії мають дуже строкатий національний склад.

Деякі унітарні держави мають у своєму складі автономні утворення (Україна, Іспанія, Португалія).

Унітарні держави залежно від рівня самостійності місцевих адміністративно-територіальних органів управління бувають *централізованими* (Україна, Великобританія, Швеція, Данія та ін.) і *децентралізованими* (Франція, Італія, Іспанія).

Централізовані держави можуть надавати місцевим органам управління певну самостійність, однак їхні дії в цілому спрямовані на виконання рішень центру. У децентралізованих державах регіони мають ширшу автономію і навіть власні парламенти, уряди, але вони обмежені центральним законодавством, особливо у сфері оподаткування та фінансів.

Складні держави можуть бути *федераціями, конфедераціями чи уніями*.

Конфедерація — союз держав, що об'єднуються для досягнення певних політичних чи воєнних цілей, зберігаючи при цьому свою самостійність (наприклад, США були конфедерацією з 1776 до 1787 р.).

Унія — об'єднання держав під скіпетром одного монарха, що іноді траплялося в історії (наприклад, Польсько-Литовська унія 1386 – 1568 років).

Федерація — це союзна держава, до якої входять самоврядні території, що мають певну політичну й економічну самостійність, але деякі питання, наприклад оборони, зовнішньої політики, фінансової діяльності, судочинства тощо, належать до компетенції федеральних органів влади.

Парламент у федеративних державах звичайно має двопалатну структуру, в якій нижня палата є органом, що представляє інтереси всього суспільства, а верхня репрезентує інтереси суб'єктів федерації.

Суб'єкти федерації можуть являти собою або *етнічні автономії* (наприклад, у Швейцарії, Бельгії, Індії тощо), або *територіальні автономії*, в яких відмінності за етнічними чи мовними ознаками не мають суттєвого значення (наприклад, у ФРН, Австрії, США, Австралії, латиноамериканських федераціях тощо).

Практично скрізь суб'єкти федерації є рівноправними утвореннями і жоден з них не має переваги перед іншими за етнічними, конфесійними, мовними чи іншими ознаками.

Федералізм – інституціональна угода про форму суверенної держави, яка відрізняється від інших держав тільки тим, що її регіональні одиниці, згідно конституції, беруть участь у процесі прийняття рішень центральним урядом.

Федералізм ґрунтується на трьох критеріях:

- дволанкова територіальна структура державного управління;
- наявність хоча б однієї сфери діяльності, в якій нижня, регіональна ланка не залежить від вищої, загальнонаціональної;
- гарантії самостійності двох рівнів управління у межах їх компетенцій.

Крім того, головний критерій дійсно федеративної держави – конституційне забезпечення участі регіонів у процесі прийняття рішень у загальнонаціональному центрі і права регіонів на збереження власної «особливості».

Звідси випливають два важливих наслідки:

- 1) У справжній федерації центр не має права ліквідувати чи змінювати кордони суб'єктів федерації.
- 2) Нормальне функціонування федеративної держави можливе лише на основі партнерства, постійного пошуку компромісів, прихильності до переговорного процесу, прояву взаємної толерантності і визнання законних специфічних інтересів як центром – у суб'єктів федерації, так і суб'єктами – у центра і в один одного.

Федеративний процес має, таким чином, яскраво виражений *політико-культурний вимір*. Справжніми федераціями можуть бути здебільшого демократичні держави, оскільки лише демократична форма правління може забезпечити нормальну процедуру переговорів між центром і членами федерації. Однак федеральне мислення зустрічається і в культурах, заснованих на колективізмі та ієрархічній організації суспільства. Федералізм – це соціально-культурний феномен, коли громадяни федерацій не мислять свою державу інакше, ніж федеративну, тобто розвинута регіональна компонента.

Не всі держави, які їх конституції визначають як федеративні, повністю відповідають критеріям федерації. Разом з тим багато держав, які не є де-юре федеративними, мають типові ознаки федерацій.

Таким чином, відсутня чітка межа між федераціями і не-федераціями. Легше сказати, які держави не є федеративними, ніж дати вичерпне визначення «справжньої» федерації. Різноманітність форм державного устрою являє собою континуум – від найбільш до найменш федеративних.

В сучасному взаємопов'язаному світі принципи федералізму використовуються дуже широко. Світ, що «федералізується», заміняє світ самодостатніх, більш-менш однорідних націй-держав, в яких влада концентрується в єдиному центрі.

Федералізм частіше використовується у країнах із строкатим національним складом і компактно розміщеними національними меншинами. В таких державах він служить засобом збереження територіальної цілісності (приклади: Індія, Пакистан, Нігерія, Індонезія, Югославія; Канада, Бельгія, колишня Чехословаччина).

Федералізм є засобом розв'язання протиріч між прагненнями до єдності і різноманіття чи міжнаціонального примирення (приклади: Нігерія, Індія). Однак, як свідчить історичний досвід, федералізм не завжди може служити панацеєю для розв'язання «національного питання» (приклади: СРСР, Югославія, Чехословаччина, Бельгія).

Разом з тим, в ідеї федералізму закладено потенційний конфлікт через несумісність представництва регіонів з представництвом громадян. Федералізм відкидає диктат і гегемонію більшості, однак може призвести до встановлення тиранії меншості в окремих регіонах, закріплюючи привілеї корінного населення.

3. Типи федерацій у сучасному світі

Федераціями, згідно конституції, є 23 країни світу. В них сконцентровано 1/3 населення світу.

Ще 22 держави юридично не є федераціями, однак їх державний устрій включає елементи федералізму. Географічно ці *квазіфедерації* можна поділити так:

- малі острівні держави – Антигуа і Барбуда, Фіджі, Папуа – Нова Гвінея, Соломонові о-ви, Вануату – Нові Гебриди;
- західноєвропейські демократичні держави з тривалими традиціями регіоналізму – Великобританія, Італія, Іспанія, Португалія, Нідерланди, Фінляндія;
- багатонаціональні країни Азії, Африки з компактно проживаючими меншинами – М'янма, Гана, ПАР, Намібія, Судан, Танзанія.

23 федерації можна об'єднати у 7 *типів*:

1. **Західноєвропейський тип** – Німеччина, Австрія, Швейцарія, Бельгія (4): старі західноєвропейські демократії, з тривалими традиціями самоуправління чи державності складових частин, стійким співвідношенням між політичною та етнічною ідентичністю. До цього ж типу можна віднести багато західноєвропейських держав – Великобританію, Італію, Іспанію, Фінляндію та ін.

2. **Північноамериканський тип** – США, Канада, Австралія (3): старі англomовні «переселенські» федерації, створені «знизу» в ході побудови лібераль-

ної демократії, слабо пов'язані з етнічними та соціальними відмінностями, із стійкою політичною ідентичністю, високою децентралізацією державної влади.

3. *Латиноамериканський тип* – Мексика, Бразилія, Аргентина, Венесуела (4): старі «переселенські» федерації, створені «зверху» в результаті розпаду іспанської і португальської імперій із частин їх колоній, не пов'язані з етнічними відмінностями, асиметричні, з великим числом суб'єктів і високою централізацією державної влади, що поєднується з розвинутими інститутами самоуправління в суб'єктах.

4. *Острівний тип* – Федеративні штати Мікронезії, Сент-Кітс і Невіс, Коморські о-ви (3): молоді острівні федерації, створені в результаті розпаду колоніальних імперій, асиметричні і слабо інтегровані.

5. *Афро-азіатський тип* – Індія, Малайзія, ОАЕ, ПАР (4): молоді, але стійкі централізовані федерації, створені «зверху» на базі компромісу між елітами феодальних держав, що існували раніше, і національними елітами регіонів, що стали суб'єктами федерації, високоасиметричні, з сильними відмінностями в потенціалі регіонів, з елементами авторитарного правління в центрі і на місцях.

6. *Нігерійський тип* – Нігерія, Ефіопія, Пакистан, М'янма (4): молоді високоцентралізовані федерації з нестійкими авторитарними режимами, що виникли в результаті деколонізації. Принципи федеративного устрою використані центральною владою («зверху») як засіб збереження єдності різномірних в етнічному, соціальному і економічному відношеннях регіонів. Ці федерації асиметричні, із слабкими і формальними інститутами самоуправління на місцях, узаконеним втручанням центру у справи регіонів, навіть до зміни їх кордонів.

7. *«Постсоціалістичний тип»* – Росія (1): молоді багатонаціональні федерації з глибокими внутрішніми етнічними і соціально-економічними відмінностями. Вони успадкували асиметричність і використання в державному устрої принципу національно-територіальної автономії і диспропорції у співвідношенні політичної (загальнодержавної) і етнічної ідентифікації громадян від своїх історичних попередників.

4. Політичні системи сучасних держав

Реалізація внутрішніх і зовнішніх функцій держави з певним чином організованим суспільним життям залежить від того, яка політична та економічна система в ній склалася на тому чи іншому етапі розвитку.

Політична система залежить від політичного режиму, що виникає як наслідок взаємодії держави і суспільства за певних історичних умов. Сучасна наука розрізняє такі головні типи політичних режимів: *демократичний, авторитарний, тоталітарний*. Різновидами є також *фашистський, теократичний, режим військової диктатури, або хунти, расистський режим (апартеїд)* тощо.

Політичний режим визначає конкретні форми того, як уряд керує державою, контролює й управляє процесами в суспільстві; це спосіб урядування, який складається під впливом багатьох учасників політичного процесу і не встановлюється ніякими законодавчими актами.

Демократія — політична організація суспільства, що характеризується

участю народу в управлінні державними справами.

Елементи демократичної держави склалися ще в Стародавній Греції та Стародавньому Римі, але найповніше вони визначилися в процесі розбудови держави США (кінець XVIII ст.). Нині демократичні системи управління характерні для більшості країн світу.

За сучасними уявленнями, демократична держава — це *правова держава*. Всі люди в ній вільні й рівні, їхні права і свободи визначаються нормами Декларації прав людини. Джерелом влади є народ, який бере участь у формуванні органів державної влади й управлінні своєю країною шляхом волевиявлення у процедурах виборів, референдумів тощо.

Державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову, формуються механізми стримування й урівноважування ними одна одної. Реалізуються засади виборності й періодичної змінюваності органів державної влади. У відносинах між інституціями влади і людиною діють норми верховенства права: норми конституції й законів держави поширюються на діяльність усіх державних, громадських інституцій (включаючи правлячу партію), на всіх громадян і на всі сфери життя суспільства. Важливо, що громадяни вибирають засади відносин свідомо, при цьому демократичність політичної системи може втілюватися не тільки за республіканських форм правління. Наприклад, нині демократичними є конституційні монархії Великої Британії, Швеції, Нідерландів, Норвегії або Японії.

Авторитаризм — *система політичної влади, що характеризується зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб; звуженням політичних прав і свобод громадян та політичних організацій; жорстким примушуванням дотримуватись законів.*

Приклади авторитарного правління — політичний режим післявоєнних десятиліть у Франції, режими, що існували в 70—80-х роках XX ст. в Іспанії, Чилі, Республіці Кореї тощо. Авторитарним є *пряме президентське правління*, застосування якого за надзвичайних ситуацій (стихійне лихо, техногенна аварія, соціальні заворушення тощо) передбачає законодавство багатьох країн світу. Авторитарних ознак може набути і будь-яке державне правління, якщо якась із гілок влади — законодавча або виконавча (чи президент) — перебере на себе функції та повноваження інших.

Крайнім проявом авторитаризму є *військова диктатура, або хунта*. В десятках держав час від часу правили військові; на початку XXI ст. державами з тимчасовим військовим правлінням були Ліберія, Гана, Буркіна-Фасо, Судан, М'янма.

Тоталітаризм — *закрита і малорухома політична система, в якій усе — від виховання дітей до виробництва і розподілу товарів — перебуває під жорстким контролем єдиного центру.*

Історично тоталітарні держави формувалися тоді, коли одна особа чи обмежене коло можновладців перебирали контроль над основними ресурсами та засобами виробництва країни. Так, тоталітарними були імперії та царства на теренах материка Євразії, економічну основу яких становило зосередження в руках правлячої верхівки володіння землею (або землею і водою); тоталітарними

були нацистська Німеччина і комуністичний Радянський Союз, теократичний режим талібів у Афганістані наприкінці ХХ ст. тощо.

Отже, якщо в країні, всі економічні ресурси якої зосереджені в руках держави, якщо нехтуються права людини, за діями і думками людей стежать спеціальні служби, якщо зникає можливість справедливих виборів і оновлення влади, нав'язується домінування однієї політичної партії або сили, а будь-яка опозиція режимові розцінюється як злочин, коли встановлюється моральний і інтелектуальний диктат з вимогами одностайності й однодумства, — це тоталітаризм. За сучасних умов украї не вигідно мати репутацію тоталітарного режиму, тому такі режими намагаються прикриватися маскою демократизму.

ЛЕКЦІЯ 4. ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ДЕРЖАВИ

План:

1. Поняття «політико-географічне положення» (ПГП).
2. Поняття «геополітичне положення».
3. Оцінка політико-географічного положення.

1. Поняття «політико-географічне положення» (ПГП)

Політико-географічне – ПГП положення країни – це розміщення країни щодо інших держав з погляду її загальнополітичних, економічних і військово-стратегічних інтересів, їхньої масштабності, надійності, перспективності.

Глобальне політико-географічне положення України характеризується безліччю особливостей. Це витікає перш за все з великої різноманітності і складності політико-географічної ситуації у сучасному світі, наявності глобальних політико-географічних і економіко-географічних структур, нових тенденцій світового розвитку, глобального розподілу політичних і економічних інтересів, суперечностей і сил.

Геополітичне положення характеризується за такими показниками:

1. Місцем країни на політичній карті світу.
2. Віддаленістю від економічних центрів і транспортних шляхів економічних угруповань.
3. Учасністю у військово-політичних та політико-економічних організаціях, міжнародних потоках товарів, капіталів, людей, інформації.
4. Положенням зовнішніх джерел та сировини, їх віддаленість та різноманітність.
5. Рівнем розвитку країн-сусідів.

2. Поняття «геополітичне положення»

Геополітичне положення (ГПП) — складна наукова категорія, що визначається сукупністю територіальних відношень певної країни з іншими державами та великими природними об'єктами, які мають істотний політичний, економіч-

ний, екологічний, соціальний вплив на цю країну. До територіальних відношень належать: взаємо розташування, доступність, територіальна композиція, граничність, сусідство, симетричність тощо. ГПП країни також відбиває такі композиційні відношення, як центральність і периферійність у певному регіоні.

Кожна з країн світу має свій економічний потенціал, політичну спрямованість. належить до певних міжнародних, економічних, політичних союзів, релігійних угруповань тощо. Визначаючи геополітичне положення конкретної країни щодо іншої, треба враховувати не тільки індивідуальні особливості цієї країни, а й належність її до зазначених союзів і угруповань. Водночас важливо мати уявлення про характер відносин країни з усіма іншими угрупованнями. В сучасних умовах для визначення геополітичного положення будь-якої держави доцільно виділити такі групи країн.

1. Країни потужного економічного й політичного потенціалу («Велика сімка»), а також Росія, Китай, Республіка Корея).

2. Країни — джерела паливно-енергетичних ресурсів.

3. Країни, що експортують та імпортують продукцію у великих обсягах (або мають потенціал для цього).

4. Дружні країни (відсутність істотних економічних, політичних суперечностей, територіальних претензій, тісне політичне, економічне, культурне співробітництво, входження до спільних асоціацій).

5. Протидіючі країни (наявність економічних, політичних суперечностей або територіальних претензій — існуючих та потенційних).

6. Нейтральні країни (стосовно даної країни).

7. Країни — вогнища регіональних військових конфліктів і такі, що перебувають під дією міжнародних санкцій ізоляції.

8. Економічні союзи країн.

9. Військово-політичні союзи країн.

10. Країни, що групуються за релігійними ознаками.

Деякі країни одночасно можуть належати до кількох угруповань, що посилює вплив на їх геополітичне положення. Аналіз геополітичного положення передбачає також розгляд природних об'єктів (морів, океанів, гірських масивів, річок тощо). Такі об'єкти можуть поліпшувати або ускладнювати взаємодію країн.

Геополітичне положення — дуже важливий резерв економічного, соціального та політичного розвитку країни. Від його використання значною мірою залежать раціональність структури та ефективність матеріального виробництва країни, її економічна, політична, екологічна та воєнна безпека. ГПП країни пов'язане з іншими видами географічного положення: природно-географічним, економіко-географічним, еколого-географічним тощо.

Природно-географічне положення — розміщення географічного об'єкта (у даному разі країни) на поверхні Землі, а також серед інших об'єктів, з якими він перебуває у взаємодії. На поверхні Землі географічне положення визначається географічними координатами об'єкта. По відношенню до інших об'єктів розрізняють: положення країни щодо материків чи частин світу, океанів, морів, великих озер, річок тощо.

3. Оцінка політико-географічного положення

При оцінюванні політико-географічного положення держави необхідно враховувати як ресурсну (галузеву) його складову, так і просторово-територіальну. Фізико-географічна складова виділяється тим, що географічне середовище продовжує відігравати суттєву роль у житті суспільства, ефективності функціонування тієї чи іншої країни. Навіть найпотужніші держави з їх, здавалося б, безмежними можливостями, відступають перед стихійними силами природи у вигляді цунамі, землетрусів, повеней, ураганів і торнадо тощо. Наявність і якість земельних чи інших природних ресурсів, безпосередній вихід до незамерзаючих морів, клімат і рельєф місцевості, присутність повноводних рік і безліч інших чинників фізико-географічної складової політико-географічного положення були, є і будуть важливими у розвитку, а іноді й самому існуванні тієї чи іншої країни.

Економіко-географічна складова в оцінюванні політико-географічного положення нині весь час зростає. Все більша кількість країн відчуває потребу в ресурсах розвитку, які вони не здатні забезпечити з власної території. І це вже не лише корисні копалини і продовольство, а й трудові ресурси. Тому відкритий доступ до регіонів, які володіють надлишками ресурсів соціально-економічного розвитку, стає вирішальним чинником оцінювання політико-географічного положення. Не менш важливим є й розміщення стосовно основних ринків збуту товарів, вироблених у країні. Їхня місткість і транспортна доступність теж є важливим чинником, який сприяє розвитку держави, або обмежує цей розвиток. У цьому зв'язку необхідно назвати й постійне зростання значення транспортно-географічної складової (у широкому розумінні цього поняття) політико-географічного положення. Пропускна спроможність, швидкість доставки вантажів, вартість перевезення, інформаційні та міграційні потоки, їх мінливість у просторі й часі служать чинником, значення якого постійно зростає.

Не менш, а іноді й більш важливою є й геополітична та геостратегічна складові політико-географічного положення держави. Політична нестабільність, збройні конфлікти тощо надовго «закривають» певні країни й навіть регіони світу, змінюють напрям і силу транзитних товаропотоків, руйнують усталені системи міждержавних відносин.

У просторово-територіальному сенсі можна виділити глобальне, регіональне і локально-сусідське політико-географічне положення країн. Глобальне положення є місцем тієї чи іншої держави на політичній карті світу в контексті її глобальних зв'язків і взаємовідносин з іншими державами нашої планети. Регіональне політико-географічне положення включає розміщення і взаємозв'язки з країнами власного історико-географічного регіону. Локально-сусідське політико-географічне положення — це розміщення і взаємодія країни в оточенні держав-сусідів. Його оцінка є дослідженням складної історії протистоянь і партнерства. Вона дуже динамічна. На цьому рівні й відбувається реальне відпрацювання всіх видів відносин і взаємозв'язків між окремими державами і міждержавними інтеграційними утвореннями.

Література:

1. Ключко Р.Ю. Концептуальна оцінка природно-територіальних ресурсів як важливого фактору геополітичного положення // Географія и сучасність. – 2005. - №2. – С. 46 – 54.
2. Ключко Роман Юрійович. Суспільно-географічний аналіз геополітичного положення України у сучасній Європі : дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2007.
3. Матвійчик Я.П. Між Європою й Азією. Пріоритети зовнішньої політики України у контексті геополітичного розвитку // Політика і час. – 2002. – № 9. – С. 73-83.
4. Туровский, Р.Ф. 1994. Политико-географическое положение России и национальные интересы государства. — Кентавр, № 3, с.3136.

ЛЕКЦІЯ 5. ГЕОГРАФІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ

План:

1. Адміністративно-територіальний поділ (АТП) і місцеве самоврядування.
2. Типи систем місцевого самоврядування.
3. Реформи АТП: передумови та наслідки.
4. Столиці держав, їх функції і класифікації.
5. Геопросторовий каркас території країни.

1. Адміністративно-територіальний поділ (АТП) і місцеве самоврядування

Державний устрій країни тісно пов'язаний з її АТП, тому що як територіальні органи державної влади та управління, так і органи місцевого самоврядування (якщо вони існують) діють у межах визначених територіальних одиниць.

Самоврядування – відносно незалежна діяльність будь-якої громадської організації на основі правил (статуту, норм), прийнятих її членами, спільного ведення ними спільних справ, у тому числі на основі власного бюджету.

Місьцеве самоврядування – зв'язуюча ланка між громадянським суспільством та державою. Воно не обов'язково створюється на всіх рівнях: на деяких з них функціонують тільки державні органи. *Місьцеве самоврядування не є територіальним підрозділом держави.*

На відміну від місцевого самоврядування, *територіальні органи державної влади* підпорядковуються відповідним органам адміністративно-територіальної одиниці більш високого рангу або центральним інститутам (міністерствам та ін.); ними керують призначені чиновники, а не представники населення.

АТП має виконувати наступні функції:

- забезпечення контролю центральної влади над місцями: передача інформації «знизу вгору» і наказів «згори вниз»; доступність місць із загальнодержавного центру та регіональних центрів; протидія сепаратистським регіональним силам; легкість мобілізації сил і засобів під час війни, надзвичайних ситуацій тощо;
- забезпечення збору податків;

- розміщення органів влади і державного управління, яке відповідає найкращому виконанню їх функцій;
- забезпечення державного регулювання різних сфер життя суспільства;
- стимулювання освоєння нових районів;
- територіальна організація державних служб – санітарної, поштової, пожежної, міліції тощо.
- організація діяльності муніципального господарства;
- формування основи демократичного місцевого самоврядування;
- забезпечення представництва місць в центральних законодавчих і представницьких органах (одиниці АТП служать основою для розподілу виборчих округів).

2. Типи систем місцевого самоврядування

Р. Беннет виділив *3 типи систем місцевого самоврядування* за особливостями розподілу повноважень між державою і органами місцевого самоврядування.

1). Дуалістична – така система, при якій функції розподілені “по вертикалі”, тобто держава та органи місцевого самоврядування мають свої виключні сфери компетенції, і держава прямо не втручається в рішення місцевих справ.

Дуалістична система майже в «чистому вигляді» представлена в Англії та країнах, що були її колоніями. Місцеві органи влади незалежні від центральних у межах своїх дуже широких компетенцій. З часів Британської імперії політична еліта традиційно займалася загальнонаціональними проблемами – «високою» політикою, залишаючи «нудні» і «неприємні» в епоху індустріалізації та урбанізації проблеми землекористування, житла, водопостачання, транспорту тощо «низькій» місцевій політиці.

У *Великобританії і США* діє принцип «*позитивного регулювання*» «*дозволено все, що не заборонено*». Виключно у компетенції місцевого самоврядування перебувають питання:

- регулювання землекористування (планівка території);
- планування у сфері містобудування;
- освіта;
- забезпечення населення комунальними послугами;
- контрольні функції: санітарні, дорожній рух, пожежна та екологічна безпека.

2). Горизонтальна – система, при якій держава в особі її представників або територіальних підрозділів центральних відомств займається місцевими справами поряд з органами самоврядування, а нерідко й напряду контролює їх.

Горизонтальна система спочатку сформувалась у *Франції* під впливом Великої Французької революції і потім реформ Наполеона. Тривалий час адміністративні функції виконували територіальні підрозділи державної адміністрації – *префекти* здійснювали нагляд за законодавчою, фінансовою та ін. діяльністю місцевих представницьких органів. Особливу роль і престиж набула *посада мера*.

Горизонтальна система місцевого самоврядування набула поширення та-

кож в Італії, Бельгії, Нідерландах, Словенії, Хорватії. Її принципи використані також в Іспанії, Португалії, Туреччині.

3). Змішана – система, яка в різних пропорціях сполучає елементи перших двох і, у свою чергу, включає багато підтипів. Змішані системи сформувались у Скандинавських країнах, а також у федеративних державах – Німеччині, Австрії, Швейцарії. Елементи змішаних систем існують в окремих частинах Іспанії і Бельгії. В сучасній Німеччині місцеве самоврядування входить у компетенцію земель.

3. Реформи АТП: передумови та наслідки

Системи АТП і місцевого самоврядування відзначаються ще більшим консерватизмом, ніж інші елементи державного устрою. АТП має бути стійким, оскільки його ломка може призвести до негативних явищ для населення і господарства. Разом з тим відносна незмінність АТП неминуче вступає у протиріччя з прогресом у технологіях, економіці, соціальній структурі та ідентичності людей.

Наростання суперечностей між стабільністю АТП і розвитком суспільства породжується 4-ма групами проблем:

- 1) Урбанізацією і еволюцією вузлових економічних районів. Вже на першому етапі урбанізації – точковому зростанні міст – відтік населення з сільської місцевості і її обезлюднення призвели до швидкого зростання числа дрібних комун;
- 2) Технологічним прогресом і структурними змінами в економіці.
- 3) Змінами в ідентичності (самосвідомості) і потребах людей, їх відношенні до участі в управлінні муніципальними справами.
- 4) Переглядом комплексу відносин між людиною і місцевою адміністрацією.

Правам особистості все більше надається пріоритет у порівнянні з інтересами територіальної громади.

Таким чином, суть проблеми адаптації АТП до соціальних змін полягає в тому, що простір діяльності людей в ході швидкого технологічного прогресу безперервно змінюється.

У більшості європейських країн в основному зберігається АТП, що склався в результаті хвилі реформ кінця 1970-х – початку 1980-х рр. *Головні напрямки цих реформ:*

- наближення АТП до кордонів функціональних міських районів;
- укрупнення територіальних осередків – низових адміністративних одиниць;
- укрупнення одиниць основного поділу (першого порядку) – створення адміністративних регіонів.

Реформи АТП, як правило, пов'язані зі зміною механізму міжрайонного перерозподілу податкових коштів. Необхідність перерозподілу податкових надходжень ставить важливу в теоретичному та практичному відношеннях *проблему територіальної справедливості*. Її можна розглядати як рівний доступ громадян у будь-яких територіальних осередках до послуг та інших благ у спів-

відношенні з потребами. Хоча найбільш справедливим можна вважати підхід, що забезпечує *вирівнювання бюджетів регіонів в залежності від зусиль, які потрібні для отримання однакового економічного результату в різних умовах.* При вирівнюванні диспропорцій в умовах самоврядування необхідно передбачити компенсацію деяким регіонам за їх вузьку спеціалізацію на будь-якій галузі.

Реформа АТП – складний процес, який часто є пріоритетним в політичному житті. Частково це викликано *політичною зацікавленістю в стабільності АТП, який виступає основою мережі виборчих дільниць.*

3. Столиці держав, їх функції і класифікації

Ключову роль у системі АТП будь-якої держави відіграє *столичний регіон.* У федеративній державі він об'єднує політичне життя самоврядних територій, в унітарній державі на нього зорієнтовані всі адміністративно-управлінські зв'язки адміністративно-політичних одиниць держави.

Столиця — це головне місто держави, адміністративно-політичний центр країни. Тут розташовані вищі органи державної влади і державного управління, державних, судових, стратегічних військових та інших установ. Здебільшого столиця або весь столичний регіон є основним економічним осередком країни. Столиця має широкі міжнародні зв'язки, це місце перебування дипломатичних представництв іноземних держав, а часом і впливових міжнародних організацій, офісів ТНК та банків. Саме тому держава намагається зосередити в столичному місті найкращий набір видів і засобів діяльності порівняно з іншими територіями.

Найважливішу функцію столиці становить *управління політичним життям країни* в цілому. При цьому столичне місто має виконувати як внутрішні, так і зовнішні політичні функції столиці держави. Тому бажано, щоб воно мало кращу оснащеність системами інфраструктури, ніж інші міста держави. Для забезпечення внутрішніх потреб управління державою столиці потрібні оптимальний транспортний доступ до регіонів країни, посилені комунікації ліній зв'язку, підвищений рівень управлінської інфраструктури, інфраструктури гостинності та сервісу, якісні житловий фонд і відповідні системи комунального господарства. Для забезпечення зовнішніх потреб, тобто потреб у комунікаціях із зовнішнім світом, за сучасних умов необхідні ефективно діючий міжнародний аеропорт, засоби зовнішніх електронних комунікацій та доступ до міжнародних інформаційних систем, які надавали б державі, а надто її столиці, доступ до інформації та контактів у всіх куточках планети.

За генезисом набуття столичних функцій виділяють кілька типів столичних міст:

- *родові столиці* — за феодальних часів дуже поширений, а нині майже відсутній тип столичного поселення, статус якого пов'язаний з володінням ним певною владною особою (королем, князем, гетьманом та ін.). Такими були, наприклад, Краків у Польщі, Толедо в Іспанії, в Україні — Чигирин за Богдана Хмельницького, Батурин за Івана Мазепи;

- *столиці* — *історичні міста*. Вони здебільшого виникли як управлінські й політичні центри, що мали вигідне географічне положення і становили ядра «серцевинних» територій національних держав, що зароджувалися. В Європі це, наприклад, Париж, Лондон, Рим, Відень, Будапешт, Стокгольм, Копенгаген, Прага, Москва, Київ;

- *ситуаційні столиці*. Їх виникнення пов'язане з екстремальними ситуаціями політичного або природного характеру, коли основна столиця не може виконувати свої функції. Це, наприклад, за часів Другої світової війни Віші у Франції або Чунцін у Китаї; в Україні — Кам'янець-Подільський часів революційних подій 20-х років ХХ ст.;

- *штучні столиці*. До них можна віднести значну частину тих столиць, що були штучно створені як адміністративні центри колоніальних володінь, а згодом здобули незалежність. Але іноді вони виникали і як центри імперського впливу на певних самоврядних територіях (в Україні — Глухів часів Гетьманщини або Харків часів СРСР);

- *політичні столиці* — створюються для забезпечення рівноваги політичних впливів регіональних політичних сил (Вашингтон у США, Канберра в Австралії, Абуджа в Нігерії) або планомірно розбудовуються заради організації більш ефективного управління країною, наприклад Анкара в Туреччині, Бразилія в Бразилії, Астана в Казахстані.

За характером географічного положення столичне місто може займати *центральне* або *периферійне* (як варіант — *приморське*) положення. Географічне (а згодом і політико-географічне) положення столиці відтворює сукупність важливих для її функціонування просторових відносин з іншими суспільно-географічними об'єктами на території країни та з навколишнім світом. Воно визначає місце столичного міста в ієрархії адміністративно-територіального поділу держави, його роль у географічному поділі праці та характер і геопросторовий каркас суспільно-географічних зв'язків у країні й регіоні.

Згідно з гіпотезою *Д.І. Менделєєва*, *оптимальне місце для столиці держави слід шукати на рівній відстані між географічним центром (геоцентром) та центром поля розміщення населення (демоцентром) країни*, а ідеальним випадком є демографічний центр, розташований поблизу геометричного центра країни.

Наприклад, в Україні геоцентр розташований недалеко від м. Ватутіне Черкаської обл.), а демоцентр — на 1⁰ на схід (недалеко від м. Чигирин). Отже, оптимальне місце розташування столиці в Україні — зазначена зона Середнього Подніпров'я. Київ розташований на кілька градусів північніше. Пояснення цього є. За часів становлення Києва як столиці держави східних слов'ян, з одного боку, геоцентр і демоцентр території, яку вона контролювала, знаходився північніше (в Поліссі), з іншого — саме у цьому місці Дніпро перетинається межею лісу і лісостепу, а до історичного шляху «із варяг у греки» до дніпровських переправ стягувалися суходільні шляхи зі сходу та заходу Європи.

Центральне положення характерне для столиць, які знаходяться в зонах перетину природних або економіко-географічних комунікацій. Крім Києва, подібна ситуація характерна для Будапешта, Праги, Варшави, Белграда, Риги, Москви; розташування, близьке до географічного центру країни, мають Варшава, Мінськ, Мадрид, Анкара, Багдад, Мехіко, Бразилія та ін.

Периферійне положення столиці може бути пов'язане зі зміною конфігурації державної території протягом історичного розвитку або з орієнтацією столичного міста на забезпечення міжнародних зв'язків держави. В першому випадку це, наприклад, Відень, Братислава, Скоп'є, Єреван, Сеул, Пхеньян; у другому — положення столиць значної частини колишніх колоній (Алжир, Туніс, Дакар, Буенос-Айрес, Монтевідео, Ліма і т.д.), але є в цій групі і *приморські* столичні міста країн, які здавна здійснювали морську торгівлю, — Лондон, Лісабон, Копенгаген, Стокгольм, Амстердам, Афіни тощо. Довгий час такий характер розміщення мала столиця Російської імперії — Санкт-Петербург.

За функціональними ознаками столичні міста можуть бути *монофункціональні* і *поліфункціональні*.

Монофункціональні виконують лише одну функцію — політичну (управління правовим полем і політичним життям держави). Таких міст порівняно небагато: це Бразилія, Оттава, Канберра, Абуджа (Нігерія) та відносно молоді столиці, наприклад Астана (Казахстан), Путраджая (Малайзія). Довгий час монофункціональною столицею був Вашингтон (США), але нині він виконує різні функції.

Поліфункціональні столиці разом з політичними функціями концентрують економічні, фінансові, державотворчі функції, а також, як правило, є провідними культурними, духовними та історичними центрами, що, відповідно, посилює значення їх туристсько-рекреаційної функції. Це можуть бути:

– багатофункціональні столиці моноцентричних держав — потужні центри-гегемони з багатомільйонним населенням, до яких віднесемо столиці таких економічно сильних держав, як Франція, Велика Британія, Японія, Іспанія, Австрія, Угорщина, Росія та ін.;

– поліфункціональні столиці складних або великих держав, які є великими містами, але не є єдиними лідерами в державі (столиці США, Індії, Китаю, ФРН тощо);

– поліфункціональні столиці слаборозвинутих або невеликих за чисельністю населення держав, у яких столиця — найбільше місто, де зосереджується лівова частка економічної активності держави.

4. Геопросторовий каркас території країни

Залежно від конфігурації території формуються територіальні структури різного ступеня складності.

Лінійна структура геопросторового каркаса території характерна для:

а) країн з витягнутою формою, наприклад Чилі, Куба, Норвегія, В'єтнам, Того, Бенін тощо;

б) країн, територія яких нерівномірно освоєна й економічна активність зосереджується вздовж одного (або кількох) транспортних коридорів. Така схема геопросторової організації території характерна для сибірських районів Росії або західних районів Китаю, Туркменістану, Канади, Єгипту, Лівії, Алжиру, Пакистану тощо.

Структури типу «дерево» трапляються або в країнах зі складною конфі-

гурацією території, або в країнах, що розвиваються, які перебувають на стадії активного освоєння території. Це, наприклад, у першому випадку — Японія, Греція, Хорватія, Узбекистан; у другому — Бразилія, Мексика, Іран, Казахстан, Австралія тощо.

Зіркові структури характерні для компактних територій розвинутих унітарних держав. Це, зокрема, центральна частина Європейської Росії, Франція, Велика Британія, північна частина Італії, Іспанія, Польща, Угорщина, Чехія, Білорусь, Мексика, Аргентина та ін.

Ортогональні (або матричні) структури трапляються в державах або великих за територією, або з поліцентричною структурою господарства. Приклад перших — США, Китай, Індія; других — ФРН, Україна тощо.

Література:

1. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура. — К.: Фенікс, 2003. — 584 с.
2. Головатий М. Ф. Соціологія політики: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2003. — 504 с.
3. Гринев В. Б. Потерянное десятилетие — контуры новейшей политической и экономической истории Украины. — К.: МАУП, 2001. — 432 с.
4. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник. — М.: Аспект-Пресс, 2001. — 479 с.
5. Нартов Н. А. Геополитика: Учебник. — М.: ЮНИТИ, 1999. — 359 с.
6. Сирота Н. М. Основы геополитики: Учеб. пособие. — СПб.: ИВЭСЭП; Знание, 2001. — 136 с.
7. Тихонравов Ю. В. Геополитика: Учеб. пособие. — М.: Инфра — М, 2000. — 269 с.

ЛЕКЦІЯ 6. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ГЕОПОЛІТИКИ

План:

1. Сутність, об'єкт, завдання геополітики.
2. Історичний розвиток геополітики.
3. Основні поняття і категорії геополітики.
4. Парадигми геополітики.

1. Сутність, об'єкт, завдання геополітики

Підходи до визначення геополітики надзвичайно різноманітні: від ототожнення її з мистецтвом управління загальносвітовим процесом, державою чи іншою спільнотою, через твердження, що геополітика є цілісною самостійною наукою, до визнання її світоглядною концепцією майбутнього.

Процес формування цілісного уявлення про геополітику як науку та вироблення єдиного поняттєво-термінологічного апарату ускладнює, однак водночас сприяє її методологічному збагаченню і розширенню сфери практичного застосування те, що серед геополітиків багато представників географічних, політичних, історичних та інших наук.

Термін «*геополітика*» етимологічно складається з двох грецьких слів: *geo* — земля, *politicos* — держава, громадянин та все, що пов'язане з містом. На відміну від політичної географії, чіткого і всеохопного визначення геополітики не-

має. Геополітику нерідко розуміють як науку, що вивчає глобальну політику, тобто стратегічний напрям політичних відносин, в основному сучасних. Поняття використовується для оцінки міжнародно-політичних позицій держави, її місця в системі міжнародних досліджень, умов її участі у військово-політичних союзах.

Кілька поширених визначень геополітики:

- «Геополітика служить визначенню національної політики з урахуванням факторів впливу на неї природного середовища» (Енциклопедія «Britanica», 1994).

- «Це наука, яка вивчає і аналізує в єдності географічні, історичні, політичні та інші взаємопов'язані фактори, які впливають на стратегічний потенціал держави» («The Encyclopedia Americana», 1973).

- «Геополітика — це поєднання географічних і політичних факторів, що визначають положення держави чи регіону з ухилом на вплив географії на політику» (З. Бжезінський, 1997).

- «Наука про вивчення відносин між владною політикою в міжнародному плані й тими географічними рамками, в яких вона проводиться» (П. Галлуа, 1990).

- «Геополітика — це наука про контроль над простором» (В. Мадіссон, В. Шахов, 2003).

Отже, по-перше, *стрижнем геополітики залишається географія* як динамічна система суспільно-природничих наук, що дає підстави більшості дослідників визначати її як географічну дисципліну. Супротивники даного підходу переважно політологи.

По-друге, геополітика пов'язує в одне ціле політичні процеси і земні простори. Раніше вважалося, що ця наука, на противагу політичній географії, досліджує лише глобальний простір, проте з'являється дедалі більше праць, присвячених політичній стратегії на мезо- та мікрорівні (регіональна геополітика, атомістична геополітика тощо).

Геополітика — це наука про багатогранну політику держав та інших суб'єктів, спрямована на вивчення можливостей активного використання даностей геопростору в інтересах військово-політичної, культурно-інформаційної, економічної та екологічної безпеки в межах відповідних полів взаємодії.

Супротивники визнання за геополітикою статусу науки небезпідставно закидають їй суб'єктивність суджень, філософування, мрійництво. На це справді хибує *прикладна геополітика*, яка виходить з інтересів конкретного суб'єкта і є «теорією позиційної боротьби на світовій шахівниці».

Натомість *академічна геополітика* позбавлена національної заангажованості та авторського суб'єктивізму. За М. Мироненком, вона «повинна виокремити розумне з минулого і подати геополітичну аргументацію у вигляді загальних закономірностей і тенденцій геополітичних відносин» (В. Колосов, М. Мироненко, 2002).

Основним *об'єктом* дослідження геополітики є *геополітична структура світу* в усій її різноманітності. Нині вона представлена багатьма просторовими моделями.

Предметом дослідження геополітики є *поля взаємодії* («силові поля») – ви-

окремлені сегменти суспільної діяльності, які взаємодіють з певним географічним простором.

Оскільки геополітика є суспільною наукою, то об'єкт і предмет її дослідження перебувають у постійній динаміці, відображаючи мінливу реальність.

Головним завданням геополітики є фіксація і прогноз меж полів взаємодії, динамічна мозаїка яких формує геополітичну структуру світу.

Інші завдання:

- дослідження механізмів і форм контролю над геопростором;
- геополітичне районування планети на основі розмежування геополітичних полів провідних акторів;
- виявлення об'єктивно існуючих просторових політичних одиниць, геостратегічних зон та геополітичних регіонів;
- подолання конфронтаційної логіки в міжнародних відносинах;
- розробка геополітичних кодів для суб'єктів геополітики тощо.

2. Історичний розвиток геополітики

Становлення геополітики, що відбувалося паралельно з розвитком політичної географії, припадає на кінець XIX — початок XX ст. і пов'язане з іменем *Ф. Ратцеля* (1844 – 1904). Ф. Ратцель, узагальнивши праці попередніх мислителів, першим перетворив політичну географію на системну наукову дисципліну. Це зумовлювалося не лише переходом кількості розрізненого знання в його інтегральну якість, а й глибокими та суттєвими змінами в самому об'єктивному світі, який переходив на зламі двох століть зі стану розрізненості окремих своїх частин і регіонів до єдиного, взаємопов'язаного і взаємозалежного світу в масштабах усієї планети.

Ф. Ратцель вважав, що простір (розмір) держави є найважливішим політико-географічним чинником. Причому простір — це не просто територія, яку займає держава і яка є одним з атрибутів її сили, а він сам є політичною силою. Це більше, ніж лише фізико-географічне поняття. Занепад держави становить результат ослабленої просторової концепції й ослаблого просторового почуття. Хоча вчений і змістив акцент із переважно географічного аспекту впливу навколишнього середовища на життєдіяльність держав і народів на політичний аспект ролі і впливу географічного фактора, і передусім ролі простору, він не став автором терміна «геополітика».

Першим термін «геополітика» вжив шведський вчений *Р. Челлен* у праці «Держава як форма життя» (1899). За Р. Челленом, *геополітика* — «це вчення про державу як географічний організм чи явище в просторі: вона, таким чином, є вченням про державу як країну, територію чи область».

Отже, історичне ядро геополітики становить *політична географія, завданням якої є дослідження взаємозв'язків між геопростором і балансом сил у світі*. Однак уже на етапі становлення геополітики Р. Челлен заявляв, що «географія не може дати досить широку і глибоку інформацію з усіх питань, які стосуються геополітики».

У розвитку багатьох наук були моменти, коли наукові ідеї дискредитували-

ся на угоду тим чи іншим політичним цілям. Це характеризувало геополітику, особливо німецьку, в 30 – 40-х роках ХХ ст. Зокрема, *К. Хаусхофер* вніс негативний аспект у німецьку геополітику, намагаючись теоретично обґрунтувати нацистські ідеї світового панування, що на тривалий час загальмувало формування геополітики як науки.

Через зв'язок геополітики і фашизму геополітика в США в 40—50-х роках, а в країнах соціалістичного табору — в 40–80-х роках ХХ ст. вважалася псевдонаукою, реакційною концепцією, що пояснює політику держав впливом природних географічних умов, географічним положенням і расовими відмінностями населення. В СРСР на сам термін було накладено жорстке табу.

Поряд з тим у США з'являються праці *Н. Спінмена* (1944), *Р. Страуса-Хюпе* (1950), *Д. Майнінга* (1956), які нині становлять класику геополітики. З 60-х років відновлюються геополітичні дослідження в Європі. Це переважно дослідження в рамках руху «нових правих» (*А. де Бенуа, Ж. Тіріар, Р. Стойкерс, Й. фон Логаузен, М. Таркі* та ін.); створення на основі ідей анархізму геополітичної школи часопису «Геродот» (*І. Лакост, М. Фуше, К. Раффестейн* та ін.); розвиток ідеї про іконографію *Ж. Готтманном* та перші паростки геополітики неконфронтаційного типу в працях *П. Галлуа*.

Звісно, що в умовах біполярного світу геополітичні теорії розвивалися переважно в конфронтаційному руслі.

У повоєнні роки перевагу щодо формування теоретико-методологічних основ геополітики мали представники німецької та японської, пізніше — американської, французької та британської шкіл.

З кінця 80-х років ХХ ст. геополітика входить у новітній етап розвитку. Її відродження аж ніяк не означає сліпого повернення до старих концепцій, багато з яких скомпрометували себе або втратили актуальність за нових реалій. Увага до історіографії ідей класичної геополітики поєднується з пошуком нових підходів і намаганнями побудувати теоретичну основу геополітики, яка б відповідала на виклики сучасності, серед яких:

- поява поряд із державами нових, більш агресивних геополітичних гравців у особі регіональних та інтеграційних угруповань, ТНК, терористичних організацій тощо;
- глобалізація світового господарства і як наслідок — поступове зміщення акценту з політики на економіку;
- збільшення розриву між бідними і багатими (державами та верствами населення), загострення екологічних проблем, поширення тероризму тощо;
- з одного боку, уніфікація культурно-ідеологічної сфери, її космополітизація, з іншого — вибух патріотизму, національно-визвольних рухів;
- пошук геополітичними акторами взаємовигідних шляхів розвитку геополітичної ситуації в постбіполярному світі та ін.

Отже, основні передумови появи геополітики як самостійної науки наприкінці ХІХ ст. та її відродження наприкінці ХХ ст. полягають у такому:

- «ущільнення» геопростору, яке стало наслідком розвитку комунікацій, відкриттів та винаходів кінця ХІХ ст. і всього ХХ ст.;
- небачене в історії зростання могутності військової техніки і поява зброї

масового винищення;

- відсутність вільних територій для територіальної експансії держав;
- розуміння взаємозалежності і вразливості людства та переосмислення ролі війни.

3. Основні поняття і категорії геополітики

Про рівень сформованості будь-якої науки свідчить ступінь розробки її поняттєво-термінологічного апарату. Геополітична термінологія дедалі глибше проникає в усі сфери життя. Формування теорії геополітики та її поняттєво-термінологічного апарату можливе в руслі розвитку *академічної геополітики*.

Після компрометації геополітики представниками німецької школи у 30—40-х роках ХХ ст. західні вчені відкинули сам термін «геополітика» і стали розвивати майже ті самі концепції в рамках *геостратегії*. Нині *геостратегія* — провідне поняття геополітики, в основі якого лежить зумовленість на пряму зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних дій суб'єкта географічними, передусім природно-географічними, чинниками та його геоположенням. Завданням геополітичної стратегії є аналіз позиції досліджуваного суб'єкта і визначення можливостей її трансформації в бажаному напрямі. В широкому розумінні геостратегія є мистецтвом реалізації політичної або іншої діяльності суб'єктами геополітики в умовах геопростору.

Хоч якими б чинниками — природничими чи суспільними — зумовлювалася позиція держави у світовій ієрархії, важливим моментом її існування є геополітичне положення державної території. Щодо позиціонування держави у відносинах з іншими акторами вживають термін *геополітичне становище*.

Ключовим поняттям геополітики є поняття геополітичної концепції (доктрини). *Геополітична доктрина* — це модель розуміння чинників структури територіально-політичного світоустрою та напрямів політичної діяльності й аналізу, що спираються на географічні реалії (М. Дністрянський, 2003). Поряд із науковим характером слід відзначити суб'єктивність, ідеологічну заангажованість та навіть містичність, властиві геополітичним доктринам, які є методологічною базою прикладних розробок.

Більшість геополітичних доктрин є втіленням *інтересів*: національних, державних, коаліційних, приватних. Усі вони різнопланові, однак зазвичай лежать у площині збереження незалежності й цілісності держав, забезпечення виживання націй та процвітання громадян, розширення політичного та економічного впливу, досягнення певної приватної мети. Головне завдання їхнього втілення — цілеспрямоване зміцнення геополітичного становища та гео економічної потужності акторів. Ще півтори сотні років тому прем'єр-міністр Великобританії, лорд Г. Пальмерстон (1784—1865) наголошував: «у держави немає ні постійних друзів, ні постійних ворогів, у неї є лише постійні інтереси».

Національні та державні інтереси цілком збігаються лише за умови існування реального громадянського суспільства в однопартійній державі. Лише в такому разі справедливим буде твердження, що «національний інтерес — це інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через по-

літичну систему, він поєднує інтереси кожної людини, інтереси національних, соціальних, політичних груп та інтереси держави» (В. Мадіссон, В. Шахов, 2003).

Саме категорії «*геополітична концепція*» та «*геополітичні інтереси*» через заангажованість дослідників додають геополітиці суб'єктивності, трансформуючи її у світоглядну концепцію.

Формування напряму зовнішньої стратегії держави має узгоджуватися з її геополітичним кодексом. *Геополітичний код (кодекс)* — «це сукупність стратегічних уявлень, які формує уряд (країна) про інші держави при розробці своєї зовнішньої політики» (В. Колосов, М. Мироненко, 2002).

Геополітичні коди містять: визначення державних інтересів, ідентифікацію зовнішніх загроз цим інтересам, можливі варіанти реагування та їх обґрунтування. Незважаючи на те, що кожна держава вибудовує власний код, вони можуть перекликатися, взаємодіяти і заходити в суперечку один з одним. Залежно від геополітичного становища держава може мати місцевий, регіональний, глобальний геополітичний кодекс або їх поєднання.

Одна із сутнісних категорій геополітики, що тісно переплітається з державними інтересами, — це категорія *експансії*. Оскільки геополітика має слугувати національним інтересам держави, то геополітичні концепції покликані виправдовувати її експансію.

Геополітичні концепції останніх років наголошують, що гегемонія (лідерство) базується на економічному верховенстві. У зв'язку з цим основним видом експансії нині є *економічна*, яка доповнюється і посилюється інформаційною, культурно-цивілізаційною, релігійною, політичною, відсуваючи на другий план військову. Концепція суцільного контролю змінилася концепцією контролю над «лініями» — комунікаціями, матеріально-речовими й інформаційними потоками та над геополітичними базами.

В результаті поєднання геополітичних полів ключових геополітичних акторів формується *баланс сил* як іманентна характеристика певного історичного етапу розвитку. Механізми формування балансу сил залежать від волі геостратегічних гравців і типу міжнародної системи. І хоч після Віденського конгресу (1815) почалися пошуки моральних та юридичних норм і принципів розбудови міжнародних відносин, усе ж головним чинником у формуванні світової ієрархії залишається військова могутність.

Стабільна геополітична структура світу, яка відображає баланс сили на певному історичному етапі, дістала назву *світосистеми*.

Геополітика як наука суспільна широко використовує категорії соціології, політології, культурології, демографії (*етнос, нація, цивілізація, ідентичність тощо*), адаптуючи їх до потреб геополітичного дослідження.

Генераторами стабілізації або зміни геополітичної структури світу є *суб'єкти* геополітичного планування. Незаперечні й головні суб'єкти геополітики — *держави* (імперії). З ними пов'язані такі ключові поняття геополітики, як геостратегічні гравці та геополітичні осі.

Геостратегічні гравці, за З. Бжезінським, — «це держави, що мають спроможність і національну волю застосовувати силу чи вплив поза своїми кордона-

ми для того, щоб змінити наявний геополітичний стан справ», а *геополітичні осі* — «це держави, чия вага походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з вад розташування та з наслідків їхніх потенційно вразливих умов для поведінки геостратегічних гравців».

Держави як суб'єкти міжнародного права можуть виступати ініціаторами створення регіональних або міжнародних організацій, на які також поширюється геополітична суб'єктність.

На рубежі ХХ—ХХІ ст. поряд із державами новими і цілком самостійними суб'єктами геополітичної структури світу стали *транснаціональні компанії* (ТНК), а їх протистояння та економічна експансія вже визначають співвідношення сил на регіональному і глобальному рівнях. Геополітична структура світу дедалі більшою мірою реагує на інтереси *недержавних суб'єктів*: ТНК, різноманітних об'єднань громадян (*політичні рухи й організації, антиглобалістські рухи тощо*), *терористичних груп та окремих лідерів*.

Усіх учасників міжнародного політичного процесу незалежно від поширення на них міжнародного права в системі міжнародних відносин називають *акторами*.

З розвитком регіональної геополітики її суб'єктами стають *політико-територіальні складові окремих держав*.

Завдяки іманентним кожному суб'єктові геополітики інтересам (національна ідея, економічна і політично-військова безпека держави, імперські зазіхання, економічне панування, збереження самобутності, особисті амбіції тощо) формуються певні обшири, в яких ці інтереси накладаються, протистоять або взаємодіють.

Поширені в літературі терміни «життєвий простір», «полюс зростання», «полюс сили», «геополітичне поле», «центр зростання» та ін. можуть бути застосовані для однобічного висвітлення суто військово-політичних, економічних, ідеологічних тощо аспектів світовлаштування.

Поле взаємодії — це виокремлений на основі поєднання (накладання) геостратегій заінтересованих акторів сегмент суспільної діяльності, який взаємодіє з певним географічним простором.

Поля взаємодії за провідною функцією можуть бути економічними, політичними, військовими, ідеологічними, цивілізаційними, екологічними тощо або інтегральними.

4. Парадигми геополітики

Методологічним стрижнем науки є моделювання взаємозв'язків між властивостями геопростору та балансом геополітичних полів на різних ієрархічних рівнях. Модерне геополітичне дослідження обов'язково містить системний аналіз чинників. Геополітики, як правило, працюють у руслі певної парадигми, тому детерміновані у виборі принципів і методів дослідження.

З моменту появи геополітики і до сьогодні важливою парадигмою науки залишається *дуалістична*. Оригінальними моделями світовлаштування, вибудованими в дусі протистояння двох сил, центрів, ідеологій, наддержав тощо, є геополітичні доктрини *А. Мехена, Г. Маккіндера, К. Хаусхофера, Н. Спикмена, Д.*

Майнінга, Дж. Кеннана, С. Коєна, П. Савицького, А. Саворські, М. Ільїна.

Методологічним ядром визнавалася інтерпретація теорії *життєвого простору* (Lebensraum), оскільки могутність держав ставилася у пряму залежність від розмірів державної території. Звідси обґрунтування територіальної експансії та ігнорування інтересів і прав недержавних етносів на тлі перебільшення ролі природно-географічного середовища для функціонування держав (імперій). Саме в перебільшенні впливу одних географічних чинників і недооцінці інших криється методологічна слабкість таких доктрин. Однак їх методологічне значення полягало в тому, що вони сприймалися відповідним політикумом як програма дій.

Розуміння того, що геополітична структура світу загалом або політика окремих суб'єктів є наслідком дії сукупності суб'єктивних та об'єктивних чинників, а не планетарного дуалізму, зміна політичної кон'юнктури, економічних реалій і зростання ролі суспільних чинників, переміщення експансії в інше русло призвели до появи нових парадигм і методологічних підходів.

Наприкінці ХХ ст. на базі геополітики почали формуватися численні прикладні дисципліни: регіональна та релігійна геополітика, геотактика та геопрогнозтика, геоетнополітика та геопсихологія тощо. Однією з таких дисциплін стала *геоекономіка*. Термін «геополітична економіка» в науковий обіг ввели в 1995 р. *Дж. Егню та С. Кобрідж*. Нині, претендуючи на самостійне наукове існування, геоекономіка все ж переважно розглядається як «своєрідна версія *мондіалістської* або *глобалістської* геополітики, яка першочергово розглядає не географічні, культурні, ідеологічні, етнічні, релігійні та інші фактори, що становлять зміст суто геополітичного підходу, а лише економічну реальність у її відношенні до простору» (Є. Кисельов, 2002).

Геоекономіка в рамках мондіалізму як виключно космополітичної парадигми розглядає світ так, ніби у ньому існує одна держава. Серед найяскравіших представників геоекономіки варто назвати *Ф. Періта* (перша геоекономічна конструкція світу), *Ф. Фукуяму, Ф. Броделя, К. Санторо, Ж. Атталі, О. Венгерова, К. Гаджієва* та ін.

Найважливішими моментами *геоекономічної парадигми* є:

- відкидання геополітичного дуалізму та розуміння світу як цілісності (інколи під гаслами багатопольності);
- ототожнення держави і корпорації, більше того, держава вважається філіалом загальнопланетарної корпорації;
- надання переваги західним цінностям, раціоналізмові, інформаційним технологіям та ін.

Більшість мислячих людей не приймають ідеалу прихильників даної парадигми — однорідного світу. Суттєвим методологічним її недоліком є не лише механічне застосування методів прикладної математики, а й механічна інтерпретація отриманих результатів.

Серед позитивних тверджень:

- розробка концепції трипольного світу;
- розуміння глобалізації як злиття геополітичних та геоекономічних реалій;
- обґрунтування думки, що нестача ресурсів є важливим чинником розвит-

ку держави.

«Виграє той, хто першим вибудує новий економічний простір і зуміє створити для нього систему дій» (С. Переслегін, 2003).

Циклічна парадигма в геополітиці базується на довготривалих циклах розвитку світового господарства *М. Кондратьєва*. Циклічність розвитку природи і суспільства в останні роки досліджували *А. Тойнбі, Дж. Голдстайн, І. Валлерстайн, В. Цимбурський, Дж. Модельські, В. Томпсон, П. Тейлор* та ін. Суть парадигми полягає у тому, що геополітична система світу змінюється циклічно. Зміна циклів — військових, лідерства, гегемонії — зумовлює перегрупування великих держав, зміну їхніх геополітичних полів та інституційне облаштування світу. Дослідження геополітичних циклів потребує системного підходу, особливо при вивченні чинників, які виводять державу (актора) на пік хвилі.

Цивілізаційна парадигма в геополітиці розвивається на основі праць *А. Тойнбі та С. Хантінгтона* й акцентує увагу на посиленні міжцивілізаційних суперечностей сучасного світу. Важливе науково-методологічне значення має парадигма для аналізу тенденцій на глобальному рівні, дослідження чинників виникнення зон напруження у стосунках між окремими учасниками міжнародних відносин. Водночас методологічною проблемою, що потребує вирішення, є дослідження географічних аспектів існування світових цивілізацій, визначення їх кількості та ролі окремих факторів у їхній диференціації. В контексті розвитку ідей геополітики взаємодії деструктивною виглядає сама ідея неминучості зіткнення цивілізацій.

Новітні відкриття в галузі математики, кібернетики, хімії, біології, психології стимулюють появу нових підходів (парадигм) і в геополітиці.

Література:

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина. — К.: МАУП, 2004. — 424 с.
2. Гаджиев К. С. Геополитика. — М.: Междунар. отношения, 1997. — 384 с.
3. Дергачев В. А. Геополитика. — К.: ВИРА-Р, 2000. — 448 с.
4. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник. — М.: Аспект-Пресс, 2001. — 479 с.
5. Поздняков Э. А. Геополитика. — М.: Прогресс-Академия, 1995. — 96 с.

ЛЕКЦІЯ 7. ШКОЛИ І ТЕЧІЇ ГЕОПОЛІТИКИ

План:

1. Німецька школа.
2. Американська школа.
3. Британська школа.
4. Російська школа.
5. Європейський континенталізм.
6. Українська школа.

1. Німецька школа

Представники цієї школи зробили вагомий внесок у становлення і розвиток геополітики, адже саме завдяки ним геополітика наприкінці XIX ст. виокремилася в самостійну науку. Водночас саме вони перетворили геополітику на «інструмент обґрунтування воєнної агресії» і дискредитували її як науку в середині XX ст.

Засновником геополітики вважається географ **Фрідріх Ратцель** (1844—1904). У його працях з політичної географії вперше було сформульовано всі головні тези майбутніх геополітичних досліджень. Позитивістська геополітика (реальна політика) виходить із твердження про невідворотність зіткнення інтересів держав на міжнародній арені.

Основні праці вченого: «Антропогеографія» (1882), «Про закони просторового зростання держав» (1896), «Політична географія» (1897), «Море як джерело могутності народів» (1900).

З позицій дарвінізму Ф. Ратцель стверджує, що держава є «живою істотою, вкоріненою в ґрунті», тому будь-яка зовнішня експансія становить природний процес розвитку біологічного організму. Класикою геополітики є *7 Ратцелевих законів експансії*:

- 1) розмір держави збільшується з розвитком культури нації;
- 2) зростання держави супроводжується такими аспектами розвитку, як ідеї, торгівля, місіонерство, активність;
- 3) держава розширюється, приєднуючи та поглинаючи політичні — одиниці меншого значення;
- 4) кордон — це периферійний орган держави, через який проявляється її зростання, сила або слабкість та всі зміни в організмі держави. Сильною є та держава, яка здатна підтримувати тісні у зв'язки між власним прикордонням та серцевиною, не допускаючи сепаратизму;
- 5) експансія держави полягає у першочерговому загарбанні найважливіших для її розвитку регіонів;
- 6) первісний імпульс експансії надходить до примітивних держав від більш розвинутих цивілізацій;
- 7) загальна тенденція до асиміляції слабших націй спонукає до подальшого збільшення території в русі, який підживлює сам себе.

«Нормальною» є така держава, яка найорганічніше поєднує географічні, демографічні та етнокультурні параметри нації. У працях Ф. Ратцеля простір перестає бути суто кількісною категорією і набуває якості, перетворюючись на «життєвий простір» (*Lebensraum*), певну «геобіосферу», безперервне життєве тіло етносу, що займає цей простір. Простір — це не просто територія, яку займає держава, він сам є політичною силою. Жоден із примітивних народів не створив великої за розмірами держави. Для тривалого існування держава має забезпечити себе достатнім життєвим простором. З поняттям *Lebensraum* пов'язані також терміни *просторовий сенс* та *життєва енергія*. Занепад держави є результатом ослабленої просторової концепції.

Ф. Ратцелю належить авторство *концепції «світової держави», або*

Weltmacht. На основі особистого знайомства зі США та узагальнень історії європейських держав він доводив, що властива державам максимальна географічна експансія зрештою має привести до збігу меж континентів і державних кордонів. Будучи націоналістом, долю континентальної держави він пророкував Німеччині.

Необхідною умовою набуття статусу світової держави Ф. Ратцель вважав розвиток військово-морських сил і панування на морі. Цим самим він започаткував ще одну важливу для геополітики тему: *значення моря для розвитку людської цивілізації та протистояння морських і континентальних світових центрів*. Океаном майбутнього вчений вважав Тихий океан, де у фінальному для людства протистоянні зійдуться Велика Британія, США, Росія, Китай та Японія.

Загалом Ф. Ратцель зробив першу серйозну спробу застосування просторового підходу для пояснення змісту політичних подій.

Не лише поглибив запропоновані Ф. Ратцелем основи нової науки, а й першим ужив для її означення термін «геополітика» шведський учений **Рудольф Челлен** (1864—1922), якого можна вважати представником німецької школи. Цей автор започаткував суперечку щодо належності геополітики до сфери географії чи політології (сам він був професором історії та політичних наук). Предметом дослідження геополітики вчений визначив великі держави.

Геополітика Р. Челлена — це лише одна з 5 (поряд з економічною політикою, демополітикою, соціополітикою та кратополітикою) складових науки про державу, яка розглядає останню «як живий організм (душею держави вважалася нація), втілений у просторі». Сила держави ставилася в залежність від гармонічного поєднання території, господарства, народу, суспільства та влади.

У своїх працях «Держава як форма життя» (1899), «Великі держави: нариси зі сфери сучасної великої політики» (1914), «Основи системи політики» (1920) Р. Челлен:

- довів до логічного кінця концепцію «континентальної держави» Ф. Ратцеля. Саме Німеччина, інтереси якої протилежні інтересам інших західноєвропейських держав, має об'єднати навколо себе європейців, втіливши в життя формулу «Німеччина = Європа» або принаймні теорію «континентального блоку»;
- поглибив ідею Ф. Достоевського, створивши концепцію «молодих і старих народів». Саме «молоді» німці й росіяни за рахунок територій, що контролюються «старими» французами та англійцями, повинні витворити континентальні держави. Ідеологічний аспект протистояння вважався Р. Челленом похідним;
- розкрив поняття «трьох просторових факторів» — розширення, монолітності території, свободи переміщення населення — в динаміці геополітичних процесів.

Своєрідним продовженням ідей означених авторів стала теорія «Середньої Європи», запропонована і розкрита Ф. Науманном в однойменній праці (1915). Автор не акцентував головної уваги на етнічній єдності середньоевропейського простору, а призначення його існування вбачав у створенні конкурентних переваг щодо Великої Британії, США та Росії. Такі погляди дістали широку підтримку слов'янських народів Центральної Європи, в тому числі ук-

раїнців.

Певним прообразом ідеї ЄС можна вважати й концепцію «конгломерату держав» Й. Парча. Загалом німецькі геополітики вбачали в Середній Європі одночасне втілення і континентальної, і морської сили.

Негативний аспект у становлення академічної геополітики вніс **Карл Хаусхофер** (1869—1946), близький до верхівки фашистської Німеччини. Більшість праць він друкував у редактованому ним же журналі «Geopolitik» (пізніше перейменованому в «Zeitschrift für Geopolitik»).

Геополітична доктрина К. Хаусхофера базувалася на планетарному дуалізмі: протистоянні морських (таласократії) і континентальних (телурократії) держав. Майбутнє Німеччини як великої держави бачилось у створенні «континентального блоку» або осі Берлін—Москва—Токіо. Базуючись на ідеї великих просторів, К. Хаусхофер дійшов висновку про необхідність поділу світу вздовж меридіанів на глобальні економічні регіони. Цей новий геополітичний поділ дістав назву *панрегіоналізму*. Виділення панрегіонів мало ґрунтуватися на об'єднанні держав на основі спільних соціально-політичних та економічних проблем (рис. 1).

Ідея панрегіонів знову повернулася в геополітику наприкінці ХХ ст.

Ф. Ратцель, Р. Челлен, Ф. Науманн, К. Хаусхофер — яскраві представники німецького «органіцизму» та неєвразійського континенталізму.

Теоретиками і практиками «консервативної революції» («третього шляху») були Карл Шмітт, Артур Мюллер ван ден Брук, Ернст Юнгер, Ернст Нікіш, Генріх Лауфенберґ та ін. Спираючись на ідеї позитивізму з домішками езотерики та містики, вони вибудували версію націонал-більшовизму як поєднання антикапіталізму з нацизмом.

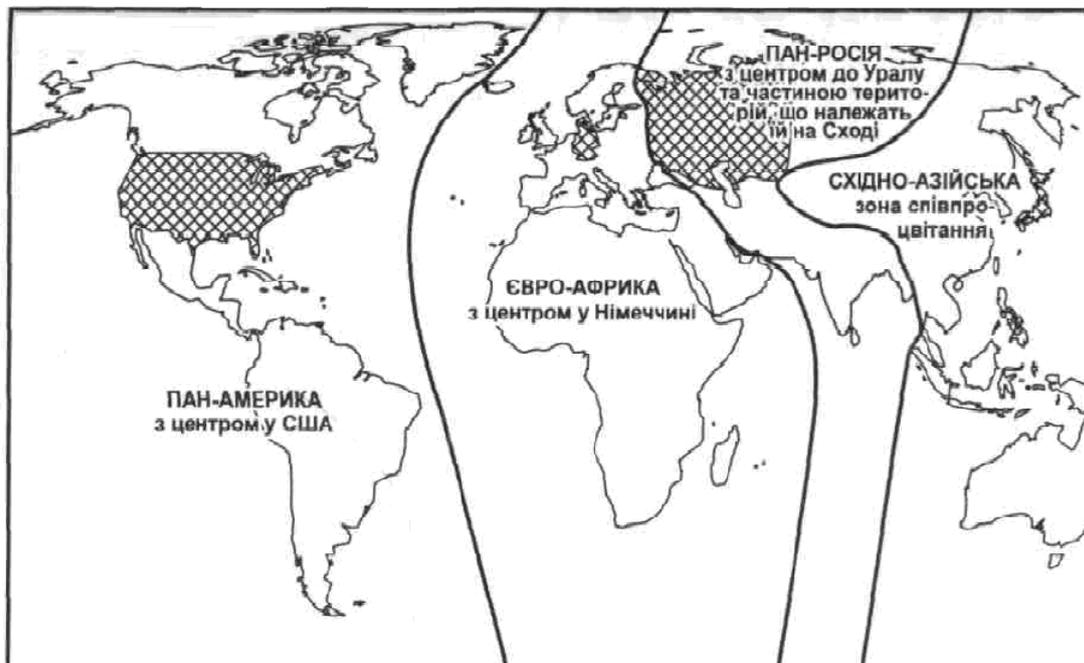

Рис. 1. Панрегіони К. Хаусхофера

Збагатив геополітику своїми, певною мірою тенденційними, ідеями, викла-

деними у працях «Політична теологія» (1922), «Земля і Море» (1942), «Номос Землі» (1950), «Планетарне протистояння між Сходом і Заходом та протистояння Землі і Моря» (1959) та ін., ще один представник німецької школи — **Карл Шмітт** (1887—1985). Головні з цих ідей:

- теорія «прав народу» — кожен народ має право на культурну незалежність, збереження власної ідентичності та духовності;
- концепція «номосу». Номос — це така форма організації буття, яка встановлює найгармонійніше співвідношення між природними та культурними особливостями людського колективу і навколишнім середовищем — як у соціальному ансамблі, так і між окремими складовими;
- на основі вивчення «номосу» Землі — висновок про глобальне протистояння між двома сутнісно різними цивілізаціями Суходолу (Бегемот, традиційна) і Моря (Левіафан, трансформаційна);
- гіпотеза Великого простору, згідно з якою поява держав-континентів є історичною та геополітичною необхідністю. К. Шмітт визнавав культурну та етнічну багатоманітність і широку автономію складових. Його теза щодо того, що формування великих просторів спричинюється не агресією, а політичною волею держав чи народів, є аксіомою сучасних інтеграційних процесів.

Через співпрацю К. Хаусхофера, А. Хаусхофера, К. Шмітта з нацистами розвиток школи після Другої світової війни переривається. Однак її окремі ідеї — *континенталізм, протиставлення Європи атлантистському Заходові, германота русофільство* — дістали продовження у працях «*нових правих*», і не лише німецьких, уже в 60-х роках ХХ ст.

2. Американська школа

Американська школа є найвагомішою і за кількістю геополітиків, і за чисельністю течій. Найбільший вплив на формування американської військової стратегії та зовнішню політику США протягом усього ХХ ст. справляли ідеї **Альфреда Тасра Мегена** (1840—1914), викладені у працях «Вплив морської сили на історію (1660—1783)» (1890), «Вплив морської сили на Французьку революцію та Імперію», «Зацікавленість Америки в морській силі сьогодні та в майбутньому» (1897), «Морська сила та її відношення до війни» (1905) тощо. Історик і професійний військовий А. Меген не вживав терміна «геополітика», однак методика його аналізу і головні висновки цілком відповідають професійному геополітичному підходові.

А. Меген, по-перше, виділив *6 критеріїв, які визначають геополітичний статус держави*. Серед них:

- географічне положення, насамперед відкритість держави морям та доступність морських комунікацій. Протяжність сухопутних кордонів, здатність контролювати стратегічно важливі регіони. Здатність флоту до оборони і війни з ворогом;
- морфологія державної території, передусім морських узбереж, та кількість портів;
- протяжність берегової лінії;

- кількість населення держави, особливо в контексті можливості будувати та обслуговувати флот;
- національний характер, насамперед здібність до торгівлі;
- політичний характер правління, від якого залежить спрямування кращих природних та людських ресурсів на створення морської сили.

По-друге, висунув *ідею переваги морської держави над континентальною* (латинської раси над слов'янською). Морську силу держави формують військовий та торговельний флоти і військово-морські бази. Військово-морський флот виступає лише гарантом свободи морської торгівлі.

По-третє, одним з першим виділив *планетарні геополітичні структури*, передбачивши домінування США в «північній континентальній на півсфері» та світі загалом. Для цього на першому етапі США необхідно інтегрувати довкола себе всю Західну півкулю. Боротьба США з Росією, Китаєм, частково Німеччиною — головне стратегічне завдання морської цивілізації (передусім американо-британського альянсу). З цією метою він запропонував перенести на планетарний рівень «принцип анаконди», який передбачав блокування доступу супротивника до морських узбереж та створення перепон на шляху утворення ворожих коаліцій. Ця ідея була втілена США в концепції «передових рубежів» (1981).

Серед чинників, які применшують значення висновків А. Метена: зростання військово-стратегічного значення повітряного басейну; розвиток ядерної зброї; зменшення ролі національних кордонів; відсутність на практиці суто морських або континентальних держав.

Послідовник А. Метена **Ніколас Спикмен** (1893—1944) розглядав геополітику як найважливіший науковий інструмент міжнародної політики, що дає змогу розробити найефективнішу стратегію безпеки. Важливу роль у формуванні політики він відводив географічним чинникам. Найважливіші праці: «Американська стратегія у світовій політиці: Сполучені Штати і баланс сили» (1942), «Географія світу» (1944). Н. Спикмен запропонував власний варіант геополітичної будови світу (рис. 2).

Запорукою світового панування є «внутрішній півмісяць» (Rimland), а не «осьовий ареал» (Heartland), який не має будь-якої геополітичної місії. Постулат: «Той, хто домінує над Rimland, домінує над Євразією; той, хто домінує над Євразією, тримає долю світу у власних руках». Rimland має перебувати під «інтегрованим контролем» США. Концепція «Хартленд—Рим ленд» перетворилася на посібник для політиків, згідно з яким Сполученими Штатами щодо СРСР проводилася «політика стримування».

Новим елементом геополітичної картини світу Н. Спикмен визнав «*Серединний океан*». Західна Європа та Східне узбережжя США формують «атлантичне співтовариство», перетворюючи північ Атлантичного океану у «внутрішнє море» найрозвинутішої в усіх відношеннях західної цивілізації. Центральною потугою «нового континенту» автор називає США, закликаючи їх покінчити з ізоляціонізмом та відводячи Європі роль додатка. І хоча багато передбачень і рекомендацій Н. Спикмена втілились у життя (створення НАТО, «холодна війна», недопущення союзу СРСР—Китай, гегемонія США у світі тощо), у поглинання

Сполученими Штатами Західної Європи важко повірити.

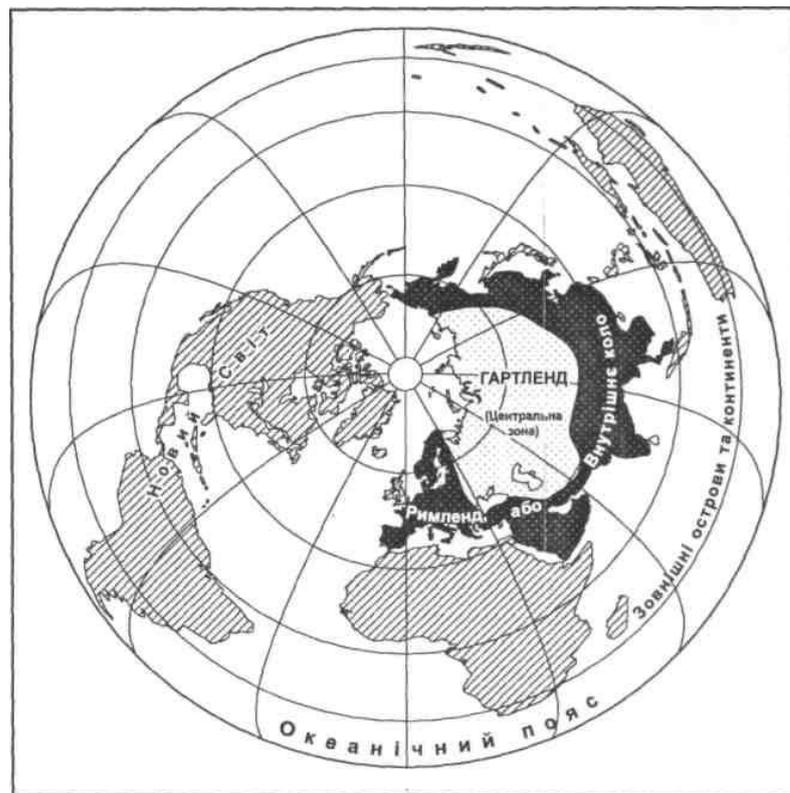

Рис. 2. Геополітична модель Н. Спідмена

Розвинув Н. Спідмен і ідею А. Мегена про геополітичну могутність держави, виділивши вже 10 критеріїв, виходячи з яких слід її оцінювати. А саме: поверхня території, природа кордонів, чисельність населення, наявність корисних копалин, рівень економічного і технологічного розвитку, фінансова забезпеченість, етнічна однорідність, рівень соціальної інтеграції, політична стабільність та національний дух. Маючи низький сумарний результат, держава повинна шукати союзу із сильнішим суб'єктом..

А. Меген та Н. Спідмен є засновниками і найяскравішими представниками американського *атлантизму*. Серед американських геополітиків першої половини ХХ ст. варто відзначити також **І. Боумена, Г. Вайджерта, Р. Страуса-Хюне, В. Стефенсона, О. Латімора, Д. Вілсі, А. Шлезінгера**. Їхній інтелектуальний потенціал було спрямовано на обґрунтування ідеї відмови США від концепції ізоляціонізму, поширення їх впливу на ключові регіони світу, посилення ролі авіації в міжнародній політиці.

Весь подальший розвиток американської школи геополітики пов'язаний з інтерпретацією значення «*осьового ареалу*» для історії людства (західної цивілізації). У цьому напрямі працювали:

- **Д. Кеннан** («Початки радянської поведінки», 1947) — розглянув причини непоступливості СРСР після Другої світової війни, запропонував основи "політики стримування" та передбачив крах цієї держави в результаті незаконної передачі влади; концепція різноманітності світу;
- **Д. Майнінг** («Хартленд і Римленд у євразійській історії», 1956) — розвинув

культурологічний аспект геополітики США («два блоки — дві політики»); розрізняв два Римленди (морський та континентальний), відповідно виділяв «берегові зони», орієнтація яких важливіша за позицію «осьового ареалу»;

- **І. Юрк** («Географічна вісь історії», 1956) — на основі класифікації «берегових зон» Майнінга побудував історичну модель, у якій головну роль відіграють прибережні цивілізації, від яких культурні імпульси надходять углиб континенту;

- **С. Коен** («Географія і політика в поділеному світі», 1963) — запропонував поліцентричну та ієрархічну геополітичну модель світу, зробивши крок до геополітики взаємодії;

- **Дж. Геддіс** («Стратегія стримування», 1982) — прихильник практичної геополітики, який вбачав головне її завдання в розробці геополітичних кодів;

- **Г. Кіссінджер** («Дипломатія», 1997) — автор доктрини «linkage» (аналог «анаконди»), яка наголошувала на тому, що стратегія США має бути спрямована на здобуття контролю й об'єднання дисконтинуальних зон за умови витіснення СРСР від узбережжя морів.

В 60-х роках ХХ ст. формується американська школа геополітики, яка звела ранг науки до статусу геополітичної доктрини.

Розпад соціалістичного табору та окремих соціалістичних держав позначив перемогу *атлантистської стратегії* та пошук нових геополітичних моделей. Наприкінці ХХ ст. на його основі формується *неоатлантизм*, зміст якого під іншим ракурсом становить усе та ж конфронтація з «осьовим ареалом».

Серед оригінальних ідей: поняття «контрфактуальної історії» та «атомної дипломатії» **Г. Алперовіца**; теорія доміно **В. Ростоу, М. Тейлора та Р. Макнамари**; концепція «динамічного стримування» **К. Грея**, який одним з перших геополітиків відмітив тенденцію переходу від біполярного до мультиполярного світу; поділ світу на Північ та Південь **Р. Волтерсом** тощо.

Яскравим представником *неоатлантизму* та *цивілізаційної* геополітики є **Семюел Хантінгтон** («Протистояння цивілізацій», 1993), який поділив світ на «Захід і решту». Виокремивши 8 цивілізацій, він наголошує на тому, що перемога «таласократії» є уявною і тимчасовою, оскільки розвиток решти цивілізацій буде зорієнтований у відмінному від атлантизму та цивілізації Заходу напрямі. На тлі зменшення ролі держав-націй протистояння цивілізацій є майже неминучим, а окремі конфлікти вже нині мають цивілізаційний характер, тому Захід повинен:

- забезпечувати тіснішу співпрацю між північноамериканською і європейською складовими західної цивілізації;

- інтегрувати до Заходу близькі в культурному відношенні держави Центральної Європи та Латинської Америки;

- забезпечити тісніші взаємовідносини з Японією та Росією;

- запобігти переростанню локальних конфліктів між цивілізаціями у глобальні війни;

- обмежити воєнну експансію конфуціанських та ісламських країн (найвірогідніші супротивники — Китай, Ірак, Лівія, Іран тощо);

- призупинити згортання збройних сил та забезпечити військову перевагу

на Далекому Сході та в Південно-Західній Азії;

- підтримувати орієнтовані на Захід складові інших цивілізацій.

Цивілізаційна геополітика хоча й відійшла від дуалізму, однак і надалі розвивається в конфронтаційному руслі.

Якщо для С. Хантінгтона Хартленд вже не несе в собі загрози для Заходу, то **П. Вольфовіц** і надалі найвірогіднішим противником вважає Росію, проти якої варто створити «санітарний кордон» або принаймні запобігти виникненню в Євразії стратегічної сили, що здатна протидіяти США. Однак позиція усіх неоатлантистів збігається в тому, що перемога у «холодній війні» не зменшує загрози для Заходу, тому планетарний дуалізм залишається головною парадигмою і для початку XXI ст.

Забезпечити теоретико-методологічні підвалини гегемонії (лідерства) США у творенні єдиного світу покликані представники *мондіалізму*. Над розробкою повної уніфікації планети і створенням Світового Уряду в США працювали і працюють Рада з міжнародних відносин та Фонд Карнегі за всесвітній мир, Більдерберзький клуб, Тристороння комісія (Трилатераль), Фонд Сороса, які залучають до себе найкращих геополітиків, зокрема *З. Бжезінського, Г. Кіссінджера*.

Збігнєв Бжезінський стояв біля початків «теорії конвергенції» — найбільш пацифістської версії мондіалізму. Ця теорія пропонувала уникнути «холодної війни» шляхом створення культурно-ідеологічного типу цивілізації, який був би проміжним між соціалізмом і капіталізмом, між атлантизмом і континенталізмом, і передбачала спільне керівництво планетою Москвою та Вашингтоном. У 90-х роках З. Бжезінський уже більше уваги приділяв темі збереження гегемонії США у світі, який глобалізується, тому акцент робився на запобіганні посиленню ролі геостратегічних агентів Євразії або їх блокуванні.

Основні праці З. Бжезінського: «Велика шахівниця» (1997), «Вибір: світове панування чи глобальне лідерство» (2004).

Важливим етапом у розвитку американської геополітики вважається *концепція глобального уніполя А. Страуса*.

На основі теорії циклів економічного розвитку *М. Кондратьєва* в геополітиці кінця XX ст. сформувалася *циклічна парадигма*. Найвідомішими її прихильниками з числа американських дослідників є **І. Валлерстайн** (виділяє нідерландський, британський та американський цикли світової гегемонії і наполягає на тому, що й не існує тісної кореляції між економікою і політикою), **П. Кеннеді** (ідея «про імперське наднапруження»); **Дж. Модельські** та **В. Томпсон** (визначили «цикли лідерства», кожен з яких має етапи навчання та занепаду. Основу глобального лідерства формують мобільні військові сили, передова економіка, відкрите суспільство, нововведення, які адекватно реагують на світові проблеми).

Дж. Егню та **С. Кобрідж** вважають, що визначальним чинником зміни циклів світової гегемонії є економічний, зокрема посилення взаємозалежності сучасного світу. Таким чином вони започаткували *геополітичну економіку*. З кінця XX ст. розвивається ідея про перехід міжнародних відносин з геополітичної на *геоекономічну парадигму*, тобто зміщення конфліктної логіки у сферу економіки. Її представниками в США є також **Е. Люттвак, Ф. Фукуяма**.

3. Британська школа

Британська школа геополітики є спорідненою з американською, до того ж вона стала базою для формування *американського атлантизму*, політики США та НАТО у XX ст. Одним із засновників науки та найвизначнішим геополітиком вважається **Хелфорд Маккіндер** (1861 — 1947). У доповіді «Географічна вісь історії» (1904) (серед інших праць: «Британія та Британські моря», 1902, «Демократичні ідеали та реальність», 1919, «Завершеність Земної кулі та набуття миру», 1943) він виклав власне бачення історії та географії світу, яке визначило розвиток геополітики XX ст. загалом.

Згідно з Х. Маккіндером, світова історія є результатом конфронтації континентальних та океанічних держав. Схема Х. Маккіндера базується на ієрархії планетарного простору через систему концентричних кіл (рис. 3).

Рис. 3. Геополітична модель Х. Маккіндера

Центральне положення займає «осьовий ареал» («географічна вісь історії»), межі якого автором не уточнювалися і змінювалися з праці до праці, однак переважно ототожнювалися з Російською імперією (СРСР). Берегові простори Євразії, які являють собою зону найінтенсивнішого розвитку цивілізації, формують «внутрішній (окраїнний) півмісяць». Велика Британія, Японія та позаєвразійські простори планети входять до «зовнішнього (острівного) півмісяця».

В 1915 р. британський географ **Дж. Фейгрів** назвав цю теорію *теорією Хартленду* (Серцевинної землі). Важливим структурним елементом моделі є Світовий острів, який складається з Європи, Азії та Африки. Геополітичну максиму Х.

Маккіндера висловлено у праці «Британія та Британські моря»: «Той, хто контролює Східну Європу, керує Хартлендом; хто керує Хартлендом, домінує над Світовим островом; хто домінує над Світовим островом, керує світом».

Головний висновок: розпочинається період зльоту континентальних держав та занепаду морських. Х. Маккіндер головним практичним завданням геополітики вважав максимальне знесення «осьового ареалу», недопущення його блокування з іншими континентальними державами, особливо Німеччиною або арабським світом, та максимальне поширення впливу «зовнішнього півмісяця» на берегову зону Євразії. В 1943 р. вчений запропонував *концепцію північного атлантизму*, яка базувалася на недовірі СРСР.

Важливим внеском Х. Маккіндера у розвиток науки став запропонований ним поділ геополітичної історії світу на:

- *доколумбовий* (народи «внутрішнього півмісяця» живуть під постійною загрозою завоювання народами «осьового ареалу»),
- *колумбовий* (народи «внутрішнього півмісяця» завойовують невідомі їм простори планети, формуючи «зовнішній півмісяць»);
- *постколумбовий* (відсутність незайнятих земель спричинює світові війни, а нові транспортні технології зміщують геополітичний вектор у бік континентальних держав) періоди.

Загалом уся наукова діяльність ученого була підпорядкована висвітленню взаємозалежності просторових відносин та історичної зумовленості: історія людства є частиною життя світового організму.

Вагомий внесок у становлення геополітики зробили британці:

- **Д. Паркер** — вважав геополітичний процес не стихійною взаємодією багатьох чинників, а еволюційним процесом, зумовленим об'єктивними закономірностями формування геополітичного простору, ускладненим до того ж багатофакторністю історії людства;
- **П. Тейлор** — виділив 4 генералізовані ери колоніальної активності та цикли світової гегемонії Нідерландів, Британії та США. Гегемонія базується на світовій монополії у виробничій, торговельній та фінансовій сферах;
- **А. Тойнбі** — виділив 115—120-річні цикли «світових війн».

4. Російська школа

Головною течією російської геополітики можна вважати *неоєвразійство*, що розвилось з євразійства, яке відображало ідеї, започатковані слов'янофілами.

Важливим етапом становлення російської геополітики вважається праця **В. П. Семенова-Тян-Шанського** (1870—1942) «Про могутнє територіальне володіння стосовно до Росії. Нарис із політичної географії» (1915), методологічна роль якої полягає у *відході від дихотомічної парадигми*. Історичний розвиток ішов шляхом синтезу морських і континентальних частин Землі, яскравим прикладом чого є історія Росії. Серед оригінальних ідей: виокремлення трьох форм «територіальних систем політичної могутності» (кільцеподібна, клаптикова та «від моря до моря»); з метою збереження цілісності Росії необхідно посунути її культурно-економічний центр до географічного центру, у виділену автором Ро-

сійську Євразію.

Біля джерел суто *євразійства*, яке ввібрало в себе головні ідеї слов'янофілів, стояли **П. Савицький, М. Трубецької, Г. Флоровський**. Суть праць євразійців, і зокрема **Петра Савицького** (1895—1968) — «Степ та осілість» (1922), «Географічний огляд Росії-Євразії» (1926), «Географічні та геополітичні основи євразійства» (1933) та ін., полягала в тому, що Росія є особливим цивілізаційним утворенням; синтезом європейського та азійського начал; осередком проживання особливої євразійської нації; «Євразією» не у фізико-географічному, а в ідейному розумінні. Прагнучи відокремити Росію від Європи, автор наголошував, що неправильно вести відлік розвитку Росії від Київської Русі (провінції), і вітав монголо-татарське ярмо, завдяки якому Росія досягла своєї геополітичної самостійності і зберегла духовну незалежність від агресивного романо-германського світу. Важливу роль при цьому відіграло православ'я, яке трансформувало улус Батия в Московську державу. Загалом євразійці головним ворогом російської самобутності та джерелом криз вважали Європу. Майбутнє Росії вони бачили у створенні всесвітнього антиєвропейського руху.

За доктриною П. Савицького, окрім «монгольського духу», першопричина самодостатності Росії—Євразії полягає в її географічному положенні та особливостях «місце розвитку». Теорія «місце розвитку» є аналогом німецького Raum і свідчить про «органіцизм» євразійців. Розбудова Росії на євразійський кшталт мала спиратися на соборність і братську любов, державну власність, первісний духовний імпульс зверху донизу. В рамках євразійства розроблено *центро-периферійну модель*, де континент Євразія поділяється на серединний континент, тобто власне Євразію (разом з українськими землями), та два периферійні світи (азійський і європейський).

Новітній етап розвитку російської геополітики розпочався з кінця 80-х років ХХ ст. і представлений в основному геополітикою *неоєвразійців* та близьких до них *націонал-більшовиків*. Завданням неоєвразійців є обґрунтування месіанської ролі Росії як самобутньої євразійської цивілізації на даному етапі. Хоча **Лев Гумільов** безпосередньо не зачіпав геополітичні теми у своїх працях, його теорія етногенезу та етнічних циклів має геополітичний зміст. Молодим і перспективним етносом вважаються росіяни як етнос, що сформувався на основі тюрко-слов'янського злиття, в той час як західна цивілізація перебуває на стадії «пасіонарного згасання».

Творцем ідеології російських *крайніх правих* вважається **О. Дугін** («Консервативна революція», 1994, «Основи геополітики», 1997), для якого геополітика — це передовсім метод обґрунтування крайньо правої політичної свідомості та пошуку «третього шляху» для Росії.

Загалом праці *націонал-більшовиків* є певним сплавом ідеї «консервативної революції» про «третій шлях», теорії континентального блоку та неоєвразійства. Всі їхні роботи мають виразний антизахідний (і антиукраїнський) конфліктологічний характер. Проте неоєвразійці визнають можливість компромісу із Західною Європою за умови відмови останньої від проамериканської політики.

Позаєвразійські антизахідники — **І. Кузьменко, А. Бедрицький** та ін. — обстоюють ідею державника М. Данилевського про створення *православно-*

слов'янського союзу як противаги і Заходові, і Сходові, оскільки азійські народи несуть у собі небезпеку для існування Росії.

Неозахідна російська школа геополітики поки відсутня і представлена лише публіцистикою. Серед авторів, праці яких спрямовані не на ідеологічне протистояння, а на наукове пояснення геополітичного становища Росії в сучасному світі та розвиток *геополітики взаємодії*, варто відзначити **В. Цимбурського** (концепція «острів Росія»), **В. Колосова** та деяких інших.

5. Європейський континенталізм

Геополітичні школи європейських держав вирізняються меншою глобальністю, саме тому провідними течіями є *внутрішня геополітика*, «нові пра-ві», *неконфронтаційна геополітика*, які становлять основу європейської континентальної геополітики.

Засновником французької географічної школи вважається **Поль Відаль де ля Блаш** (1845—1918). Беззаперечним є вплив на формування його поглядів Ф. Ратцеля, однак з багатьма ідеями німецької геополітики В. де ля Блаш не погоджувався. Зокрема, він вважав перебільшеною роль природних факторів (грунту) у розвитку держав. За де ля Блашем, «найважливішим географічним фактором» є людина, її воля. Автор пропонував розглядати географічне положення як «можливість», що може стати дійсним політичним чинником. У цьому ракурсі він розробив концепцію «посибілізму». Згідно з цією концепцією, політична історія більшою мірою залежить від суб'єктивного фактора — людини.

Для оцінки геополітичного положення держави вчений запропонував *позиційний принцип*. Головною загрозою світові де ля Блаш вважав геополітичну заблокованість Німеччини, яка не має можливостей для виходу своєї зростаючої агресії. Вирішення проблеми європейської й світової безпеки Відаль де ля Блаш вбачав у створенні політичного та економічного співтовариства держав, допускаючи появу світової держави.

Суть основних ідей В. де ля Блаша розкрита у працях: «Картина географії Франції» (1903), «Східна Франція» (1917), «Принципи географії людини» (1922).

Виникнення *внутрішньої геополітики* пов'язане з іменем **Іва Лакоста**, який прагнув адаптувати геополітику до сучасних умов, не поділяючи ідей ані «органіцизму» континентальної школи, ані «механіцизму» атлантичної. Геополітика Лакоста — це лише соціологічний інструмент аналізу ситуації, метод, який допомагає у дослідженні локальних проблем або при вивченні політичних уподобань населення певних регіонів.

Представник цієї школи **Андре Зітфрід** першим сформулював закономірності *електоральної геополітики*. Заслуговують на увагу запропоновані теоретичні напрацювання щодо співвідношення геополітики, геостратегії, ідеології; метод «геополітичного представлення» для аналізу територіальних конфліктів як головного об'єкта геополітичного дослідження; приділення особливої уваги ролі інформаційних систем у розвитку сучасних геополітичних процесів.

Не погоджується з постулатами традиційної геополітики **П'єр Галлуа**. Його

аргументами є: розвиток зброї масового знищення й авіакосмічної техніки; зростання геополітичної ваги космічного простору; розвиток ЗМІ та формування «масової поведінки» людей; поява нових суб'єктів міжнародних відносин. У рамках *неконфронтаційної* геополітики він закликає до розробки і реалізації загальнопланетарної геополітики.

У 60-х роках у Франції виникає ідеологія «*нових правих*». *Ален де Бенуа* вважав, що концепція держави-нації застаріла і майбутнє належить лише «великим просторам», базою яких мають стати не механічне об'єднання держав, а рівність і спільність культури. Головний геополітичний принцип Європи, яка, за твердженням «нових правих», не є частиною Заходу, де відсутні етнічні та духовні традиції, вони бачать у нейтральній та сильній «Європі ста прапорів».

Антиглобалістський напрям сучасної геополітики уособлює своїми працями *Ігнасіо Районе* («Геополітика хаосу», 2001).

Є підстави говорити про певне домінування ідей «нових правих.» серед сучасних європейських геополітиків. Це, зокрема:

- бельгійці *Жан Тіріар* (концепція центристської єврорадянської імперії від Владивостока до Дубліна; СРСР — спадкоємець Третього рейху) та *Роберт Стойкерс*;

- австрієць *Йордіс фон Логаузен* — теоретичне узагальнення поняття влади; Європа лише тимчасово підпала під владу таласократії, розпад СРСР — поразка континентальних сил;

- італійці *К. Террачано, М. Таркі, К. Мутті, М. Муреллі, А. Колла, М. Баттара* — найрадикальніша позиція європейського континенталізму; Європа — плацдарм російсько-ісламського блоку в боротьбі з атлантизмом.

6. Українська школа

У геополітичній літературі нашої держави можна віднайти ідеї, властиві різним геополітичним течіям. Серед найвизначніших геополітиків можна назвати *Юрія Липу, Степана Рудницького, Дмитра Донцова, Д. Базіва, В. Дергачова, М. Дністрянського, Є. Кисельова, С. Андрущенко, М. Багрова, В. Мадіссона, П. Харченка*. Останнім часом переважають державницькі проєвропейські погляди, поступово витісняючи ворожі до всього українського ідеї неоевразійства.

Наведемо цитату з праці Є. Кисельова «Методологія геополітики» (2002): «Україна за своїм ментальним індексом, психологічними та геополітичними характеристиками не належить ні до таласократії, ні до телурократії».

Отже, у найбільш спрощеному варіанті геополітичні ідеї минулого і сучасності можна поділити на радикальні та непримиренні між собою англосаксонський [нео]атлантизм і російське «[нео]євразійство»; більш поміркований і багатогранний європейський континенталізм та [нео]мондіалізм; геополітику реалістичну та ідеалістичну. Важливим моментом у розвитку геополітики є поступове розуміння необхідності переходу від геополітики конфронтації до геополітики взаємодії.

Література:

1. Андрианова Т. В. Геополитические теории XX в. (Социально-философское исследование). — М., 1996. — 178 с.
2. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. — Львів: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
3. Гумилев Л. Н. От Руси до России: Очерки этнической истории. — М.: Танаис ДИДИК, 1995. — 551 с.
4. Дергачев В. А. Геополитика. — К.: ВИРА-Р, 2000. — 448 с.
5. Дергачев В. А. Геоэкономика Украины: теоретические и прикладные основы. — Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2002. — 244 с.
6. Дергачев В. А. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). — Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003. — 262 с.
7. Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. — Львів: ЛНУ, 2003. — 111 с.
8. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. — М.: Арктогея-центр, 1999. — 928 с.
9. Киссинджер Г. Дипломатия. — М.: Ладомир, 1997. — 848 с.
- Кухта Б. А. З історії української політичної думки: Навч. посіб. — К.: Генеза, 1994. — 368 с.

ЛЕКЦІЯ 8. ГЕОПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА СУЧАСНОГО СВІТУ

План:

1. Лідерство США.
2. Трансформації міжнародних систем.
3. Теорії сучасного світовлаштування.
 - 3.1. Модель геостратегічних сфер та геополітичних регіонів С. Коена.
 - 3.2. Концепція уніполярного світу А. Страуса.
 - 3.3. Гіпотеза «семи паралелей однополярного світового простору» Йогана Галтунга.
 - 3.4. Концепція геостратегічних агентів та геополітичних центрів З. Бжезінського.
 - 3.5. «Центри сили» і геоекономічні полюси А. Беттлера.
4. Моделювання економічної карти майбутнього.

1. Лідерство США

Поширення процесу глобалізації та злам біполярної міжнародної системи збіглися в часі, що дало підстави говорити про початок творення єдиного світу. Пророкують, що першість у цьому процесі буде за США, які з кінця 80-х років ХХ ст. панують і в економічній, і в політичній сферах.

Протягом лише одного сторіччя США під впливом внутрішніх змін та динамічного розвитку міжнародних подій з держави, відносно ізольованої в Західній півкулі, трансформувалася в державу світового масштабу за розмахом інтересів і впливу, в *першу справді глобальну державу*.

Вже на початок Першої світової війни ВВП США становив 33% світового, таким чином Велика Британія була позбавлена ролі провідної індустріальної держави світу. Американські політичні інститути і вільна ринкова економіка створили безпрецедентні можливості для амбіційних, неупереджених винахід-

ників; національна культура унікальним чином сприяла економічному розвитку. Все це забезпечувало експансію національної могутності.

Європейська ера у світовій політиці підійшла до завершення в ході Другої світової війни. Замість єдиної глобальної європейської держави, якою б могла стати Німеччина в разі перемоги, спадкоємцями незавершеної суперечки за світове лідерство стали два неєвропейські агенти — США та СРСР. Наступні 50 років ознаменувалися боротьбою провідної військово-морської держави — США і найбільшої суходільної — СРСР.

Політична життєздатність, ідеологічна гнучкість, динамізм економіки і привабливість культурних цінностей стали вирішальними факторами на шляху США до вершини світової політики. За З. Бжезінським, США і нині належать провідні позиції в чотирьох головних галузях світової влади:

- у військовій сфері вони володіють безпрецедентними глобальними можливостями розгортання;
- у галузі економіки залишаються основною рушійною силою світового розвитку, незважаючи на конкуренцію в деяких сферах з Японією, Німеччиною та Великою Британією;
- у технологічному відношенні вони зберегли абсолютне лідерство в передових галузях науки та техніки;
- незважаючи на деяку примітивність, американська культура набула світового поширення і є доволі популярною, особливо серед молоді.

Саме це робить США єдиною супердержавою. Період їх неподільної влади залежатиме від багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів, і передусім від ситуації в Євразії.

Отже, злам біполярного світу наприкінці ХХ ст. вивів на вершину світової політики США, однак це не сприяло стабілізації глобальної політичної ситуації. Однополюсний світ не може існувати довго.

Оскільки деякі моменти зовнішньої політики США не мають підтримки навіть серед нинішніх союзників (невизнання ролі багатьох міжнародних організацій, відмова від підписання угоди про заборону протипіхотних мін, збереження смертної кари, неучасть у конференції ООН з проблем расизму тощо, іракська кампанія), то в перспективі можлива поява домінуючої в Євразії й антагоністичної США держави. Глобальна першість США безпосередньо залежатиме від того, наскільки довго й ефективно зберігатиметься їх зверхність у Євразії.

2. Трансформації міжнародних систем

Набір принципів та норм міжнародного права залежить від *типу міжнародної системи*, які динамічно змінюють одна одну протягом існування людства. До Другої світової війни існувала *мультиполярна*; кінець 40-х — кінець 80-х років — жорстка та гнучка *біполярні*; з кінця 80-х років, як уже згадувалося, — *однополярна*. За логікою речей, нині світ переживає етап становлення багатопольярної системи і можливої переструктуризації геополітичної картини світу.

На нинішньому етапі *політика більшою мірою, ніж будь-коли, залежить*

від економіки (основна теза геоекономіки). Супутня глобалізації хвиля активного впровадження демократичних стандартів, ідейного плюралізму та багатопартійності наприкінці 80-х — на початку 90-х років охопила всі континенти. Лише поодинокі держави «утрималися» від загальної демократизації і є на сьогодні головними об'єктами ідеологічного чи військового пресингу з боку США та їхніх союзників (Ірак, Іран, Судан, Афганістан, Лівія, Куба, Білорусь, КНДР та ін.).

Ієрархічна система світовлаштування, що прийшла на зміну біполярній, здавалося б, найбільшою мірою може забезпечити стабільність міжнародного життя. Справді, припинилися периферійні конфлікти між двома світовими системами. Більшість збройних конфліктів початку XXI ст. — це внутрішні конфлікти, в яких центральній владі держави протистоїть етнічна, соціальна чи релігійна група власного населення (Боснія та Герцеговина, Велика Британія, Іспанія, Мексика, Судан, Китай, Ліберія, Руанда, ДР Конго, Молдова, Росія тощо). Однак «жорстке» (військове) протистояння змінилося «м'яким» (торгівля, фінанси, міграція населення, розрив між багатими та бідними). Замість чітко означених супротивників за біполярної системи світ отримав небезпеку екологічної катастрофи, міжнародні терористичні та мафіозні угруповання тощо. Крім того, нині відсутні загальноприйняті правила гри на світовій арені. Одночасно діють суперечливі настанови, що посилюють ситуацію невизначеності та конфліктності.

Не до кінця усвідомленими залишаються і **наслідки зламу протистояння по осі «Схід — Захід»**, серед яких В. Колосов зазначав такі:

- геополітична структура світу ускладнилася. На політичній сцені виникли нові центри сили. Інтернаціоналізація світового господарства робить світ більш однорідним, космополітичним, однак породжує й жорстку реакцію у вигляді націоналізму, сепаратизму, увиразнюючи цивілізаційні й культурні відмінності між країнами і регіонами;
- поставлено під сумнів стабільність усієї системи міжнародних кордонів і поняття територіальної цілісності держави
- ядерна зброя як фактор могутності втратила свої позиції, і володіння нею не гарантує миру (формування ядерного клубу: США — 1945, СРСР — 1949, Велика Британія — 1952, Франція — 1960, Китай — 1964, Індія — 1974);
- прискорилися деградація одних країн і підвищення статусу інших, формування і перебудова міжнародних союзів. За цих умов багато країн (зокрема країни Центральної Європи) змінюють свої геополітичні коди;
- набір акторів, що діють на міжнародній арені, значно розширився за рахунок міждержавних блоків, які функціонують на економічній та цивілізаційній основі, етнічних, релігійних та інших неурядових організацій;
- немає міжнародно-правової інфраструктури, адекватної змінам — Рада Безпеки, НАТО, ОБСЄ та інші організації ефективно діяли за умов біполярного світу, але мало пристосовані до сьогодення;
- посилилася взаємозалежність політичних подій на різних просторових рівнях, від локального до глобального.

3. Теорії сучасного світовлаштування

Для того щоб визначити перспективних лідерів майбутнього світу, необхідно проаналізувати найпоширеніші *теорії сучасного світовлаштування*.

3.1. Модель геостратегічних сфер та геополітичних регіонів Саула Коена.

Ця поліцентрична та ієрархічна модель охоплює:

- перший рівень — геостратегічні сфери — Морська і Євразійська, виокремлені ще Г. Маккіндером.

Поза геостратегічними сферами С. Коен виокремлює ще три незалежні утворення: Південна Азія, Середній Схід та Центрально-Східна Європа як регіон-«ворота»;

- другий рівень — геополітичні регіони. До Морської сфери входять: Англо-Америка та Кариби, Західна Європа та Магриб. Позаконтинентальна (Офшорна) Азія та Океанія, Південна Америка та Африка південніше Сахари; складовими Євразійської сфери є Гартленд та Східна Азія.

- третій рівень — держави першого порядку та їхні «серцевинні ядра» — США (Атлантичне узбережжя — район Великих озер); ЄС («Центральна вісь розвитку»); Японія (конурбація Тихоокеанського промислового поясу); Росія (індустріально-аграрний трикутник Санкт-Петербург — Ростов-на-Дону — Кузбас); Китай (приморські райони Сходу, Півночі, Півдня, Північного Сходу);

- четвертий рівень — держави другого порядку — домінують у регіонах, однак, зважаючи на обмежену участь в інтеграційних утвореннях та міжнародних відносинах, не мають глобального впливу: Алжир, Нігерія, Південна Африка, Австралія, Індонезія, Таїланд, В'єтнам, Республіка Корея, Туреччина, Іран, Ірак, Єгипет, Бразилія, Аргентина, Венесуела, Мексика, Канада;

- п'ятий рівень — субнаціональні території-«ворота» (фокуси зв'язків), які в майбутньому відіграватимуть роль провідників зв'язків між державами, стабілізуючи світову геополітичну систему. «Ворота», як правило, розміщені вздовж меж геостратегічних сфер: Прибалтика, Словенія, Далекий Схід Росії, Аляска, Сянган, Тайвань, Кашмір, Західна Австралія, Пенджаб, Еритрея, Азорські о-ви, о. Мадейра, Пуерто-Рико, Гаваї, Квебек, Північна Мексика, Каталонія, Палестинська територія, Країна Басків, Ліван тощо.

Оформлюючись як самостійні геополітичні одиниці, «ворота» перетворюються із зони конфліктів на зони компромісного розвитку. Такими «воротами» можуть виступати і ТНК, які здійснюють пряме зарубіжне інвестування, трансфер технологій, подетальну спеціалізацію виробництва.

Важливим процесом сучасності є *регіональна інтеграція*, якою охоплені всі геополітичні регіони. Ті з них, у межах яких знаходяться світові супердержави, а рівень ентропії можна схарактеризувати як низький або середній, за С. Коеном, визначатимуть рівновагу і подальший розвиток світової геополітичної системи. Натомість держави поясу нестабільності (Середній Схід) та маргінальної сфери (Африка південніше Сахари, Південна Америка) можуть внести

суттєві зміни в геополітичний пасьянс визначатимуть політичний устрій світу. Проблема знову полягає в тому, що наявні нині угруповання перебувають на різних щаблях інтеграції, а відповідно мають і різну економічну та політичну вагу. У цьому контексті Україні дуже важливо не втратити шанс стати складовою більш вагомого агента світової системи, яким є і залишиться надалі Європейський Союз.

3.2. Концепція уніполярного світу А. Страуса (США) базується на уявленні про глобальне уніполе як баланс сил держав, які навіть гадки не мають про війну між собою. Нині глобальному уніполю властива трицентрова просторова будова: США, ЄС, Японія. Ця тристороння система концентрується довкола США. Лідерство США має характер першості серед рівних і друзів. Для подальшого виживання світу важливо, щоб до уніполя приєдналася Росія. Тоді величезні резерви уніполя надовго збережуть колективне глобальне лідерство та забезпечать стабільність у світі. Проте розвиток сучасних відносин США (НАТО) — Росія, зближення Росії з Китаєм, Іраном, Палестиною та посилення авторитаризму в країні не дають підстав поділяти оптимізм А.Страуса про її приєднання до уніполя.

3.3. Гіпотеза «семи паралелей однополярного світового простору». Йогана Галтунга. Про меншу прогнозованість та передбачуваність сучасного світу говорить шведський політолог Йогана Галтунг. У своїй гіпотезі він виділяє 7 центрів, що можуть претендувати на глобальну (регіональну) гегемонію:

- США з гегемонією в Західній півкулі та на Середньому Сході й прагненням бути гегемоном гегемонів;
- ЄС, який грає на протистоянні Росія — Туреччина;
- Росія з СНД та, можливо, православно-слов'янськими державами Центральної Європи;
- Туреччина з більш світськими мусульманськими державами;
- Індія та індуїстські держави;
- Китай – поширення впливу як результат «прихованого капіталізму»;
- Японія, якій стане замало економічного лідерства.

Вже нині 6 із 7 центрів «координуються» США, а в перспективі Й. Галтунг прогнозує можливі геополітичні коаліції: США – ЄС – ЦЄ та Росія проти Китай – Японія – Корея – В'єтнам. Такий висновок він робить на основі аналізу протистояння 4-х світів: 1 – Захід, 2 – постсоціалістичні країни, 3 – країни, що не приєдналися, 4 – Південно-Східна та Східна Азія.

Головна лінія розколу на даному етапі проходить між Першим і Четвертим світами. Можлива ситуація, коли всі сім центрів стануть на шлях боротьби за ринки й сировину, оскільки розвиваються капіталістичним шляхом.

3.4. Концепція геостратегічних агентів та геополітичних центрів З. Бжезінського. Він вважає, що на даному етапі створити конкуренцію США та змінити наявне геополітичне становище можуть лише євразійські геостратегічні агенти. Такими державами З. Бжезінський визнає Францію, Німеччину, Росію,

Китай та Індію.

Ключовими і динамічними *геостратегічними агентами* в Європі є **Франція** та **Німеччина**, головною мотивацією яких становить образ єдиної Європи, хоч вони розходяться в поглядах на те, наскільки така Європа має бути пов'язана з США. Франція схильна брати участь у тактичних маневрах, щоб Росія проявила себе з невідомого боку перед США, а Велика Британія — перед Німеччиною, навіть готова піти на франко-німецький альянс. Сфера впливу Франції більше поширена на Середземномор'я, а Німеччини — на Балкани та Центральну Європу.

Неоднозначне ставлення до об'єднання Європи та відданість особливим відносинам зі США перетворили **Велику Британію** на нікому не цікаву державу в плані серйозних варіантів вибору майбутнього Європи. Лондон чималою мірою сам виключив себе з європейської (світової) гри.

Інші держави Європи, більшість з яких є членами НАТО і/або ЄС, приймають провідну роль США або потихеньку шикуються за Німеччиною та Францією.

Незважаючи на послаблену державність і економічні негаразди, **Росія** залишається геостратегічним агентом. Вона має амбіції, які дедалі відкритіше висловлює. Як тільки Росія відновить свою могутність, то почне впливати на своїх західних та південних сусідів. Багато залежить від того, чи стане вона європейською демократією, чи євразійською імперією.

Китай уже є важливою регіональною державою і плекає більш амбітні плани. Гегемонія Китаю, на протигагу США, — це гегемонія однієї нації. З відновленням «Великого Китаю» не залишиться без уваги і проблема Тайваню, а це, безумовно, вплине на американські інтереси на Далекому Сході.

Індія бачить себе передусім суперницею Китаю і, звичайно, є найсильнішою державою Південної Азії.

Японія як одна з наймогутніших у політичному відношенні держав світу володіє політичним потенціалом держави першого порядку. Проте вона його не використовує, а воліє бути під протекцією США. Одна з головних причин цього — давня ворожість континентальних азійців до будь-яких претензій Японії на провідну політичну роль. Однак будь-яка зміна політики КНР чи США здатна відразу ж перетворити Японію на геостратегічного агента. Свої претензії на світове лідерство можуть за сприятливих умов висловити Індонезія, Туреччина та Іран.

На даному етапі жодна з названих держав самостійно не може конкурувати зі США, і тому важливим завданням для геостратегічних агентів є блокування між собою, а для США, відповідно, — у будь-якому разі не допустити таких союзів.

Важливу роль у сучасному світі автор відводить *геополітичним центрам*. Серед таких у Євразії: Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина, Іран.

Україна є геополітичним центром тому, що сама її поява допомагає трансформувати Росію. З. Бжезінський зауважує: «Без України Росія перестане бути Євразійською імперією. Без України Росія все ще може боротися за імперський статус, але тоді вона буде в основному азійською імперською державою і

найімовірніше втягнеться у виснажливі конфлікти з Середньою Азією». Втрата Україною незалежності автоматично перетворила б на геополітичний центр Польщу, позбавляючи її такої бажаної й безпрецедентної безпеки.

Геополітичні позиції *Азербайджану* зумовлені енергетичними ресурсами, крім того, якщо він потрапить у сферу впливу Москви, то незалежність Середньої Азії стане фікцією.

Туреччина та *Іран* прагнуть установити свої сфери впливу в Каспійсько-Середземноморському регіоні, використовуючи втрати Росії. З цієї причини їх можна було б вважати геостратегічними агентами, однак значні внутрішні проблеми обмежують їхні зовнішні можливості. Крім того, вони є суперниками і зводять нанівець вплив один одного.

Південна Корея — геополітичний центр Далекого Сходу. Її тісні контакти зі США дають останнім змогу відігравати роль щита для Японії, а це перешкоджає їй перетворитися на незалежну і могутню військову державу без потужної військової присутності США. Будь-яка зміна статусу Японії є небажаною для США.

Список центрів не є постійним. До нього можна було б додати Тайвань, Таїланд, Узбекистан, Казахстан, Пакистан, а в інших регіонах — Мексику, Венесуелу, Бразилію, Нігерію тощо.

3.5. «Центри сили» і геоелектронічні полюси А. Беттлера. Чіткий взаємозв'язок між економікою і політикою простежується у визначенні дієвих акторів світової політики канадійцем А. Беттлером.

Єдиним «центром сили» (зовнішньоекономічний потенціал має перевищувати потенціал конкурента вчетверо) сучасного світу вважаються США. Однак якщо брати до уваги сумарні показники в рамках ЄС, то позиція США не є такою переконливою, а по деяких позиціях вони значно поступаються. США ніби «розчинилися» у глобалізаційних процесах, які, на їхню думку, вони контролюють. Насправді ж поступово втрачають здатність орієнтуватися в сучасному світі. Європі ж удалося зберегти національну та культурну ідентичність. Але, на щастя для США, Європа поки що не єдина в політичному відношенні.

Серед геоелектронічних полюсів (такий полюс відрізняється від інших геоелектронічних суб'єктів перевагою власної економічної потуги як мінімум удвоє) автор називає Бразилію, Мексику, Нігерію, Польщу, Південну Африку.

4. Моделювання економічної карти майбутнього

За оцінками фахівців, принаймні до середини ХХІ ст. свої позиції збережуть три основні центри світового господарства: США (НАФТА), ЄС та Східна Азія. Однак у результаті глобалізації Захід втратить своє лідерство, поступившись новим гігантам Сходу — Японії, Китаю та Індії. За сприятливого збігу обставин зможе відновити вагу Росія, але лише завдяки блокуванню з Німеччиною, Китаєм або Індією. Причому, як зазначав С. Коен, «стратегічний альянс Росії з Китаєм або Індією — воістину кошмарний сценарій: регіон, який є по суті центром світу — а це понад 2 млрд. населення — набуває страхітливої потуги Росії. Це

буде катастрофа для США».

Справжнім «кошмаром» для України є її орієнтація на Росію, що неодноразово доводила історія, але цього не розуміють частина українського політикуму та зрусифіковане населення Сходу і Півдня держави.

Слід погодитися із З. Бжезінським, що *однополярний світ не може існувати довго і таким[и] конкурентом[ами] обов'язково буде[уть] євразійська[і] держава[и]*.

Лідерами майбутнього світу можуть стати, як уже зазначалося, Китай, Німеччина, Франція (або в цілому ЄС), Росія, Індія. Серед держав, які прагнуть змінити наявне становище у світі й уже сьогодні є вагомими регіональними лідерами, найчастіше згадуються Туреччина, Іран, Індонезія, Південна Африка, Нігерія, Єгипет, Бразилія, Республіка Корея. За певних обставин свої претензії на політичне лідерство можуть висунути економічно потужні нині Велика Британія, Японія, Канада, Австралія, які на даному етапі йдуть у фарватері американської політики.

Саме перелічені держави визначатимуть політичне життя світу в майбутньому, й Україні, щоб не перетворитися політично на частину «третього світу», необхідно якнайшвидше наповнити реаліями свій європейський вектор зовнішньополітичної діяльності.

В майбутньому значення «третього світу» та всієї Південної півкулі у світовій політиці зменшиться; частина державного суверенітету відійде на регіональний (районний), макрорегіональний (міждержавний) і глобальний рівні. Вся глобальна система стане більш гнучкою: країни одночасно входитимуть у різні організації, створені за різними ознаками; підвищиться роль співпраці між окремими частинами сусідніх держав. Уже нині, на відміну від ЄС, більшість інтеграційних угруповань дотримується моделі «відкритого регіоналізму».

Абсолютна більшість моделей геополітичної структури світу побудовані на принципах взаємодії держав. Однак державний суверенітет підточується і зверху (МВФ, СБ, ГАТТ, СОТ та ін.), і знизу (регіоналізація). Навіть такі важливі функції держави, як валютна та економічна політика, оборона, соціальна сфера, підпадають під прес стандартизації. У світі, де править економіка, новими і цілком *самостійними суб'єктами геополітичної структури світу стали ТНК*, а їх протистояння та економічна експансія вже визначають співвідношення сил на регіональному і глобальному рівнях. Якщо взяти до уваги основні макроекономічні показники держав і ТНК, то до зведеної півсотні лідерів входило б 13 ТНК.

Звичайно, в правовому аспекті держава поки що є вищою, а ТНК — підпорядкованою одиницею, тому що діяльність останньої регулюється законами першої. Через домінування приватного інтересу над суспільним ТНК отримали можливість активно лобювати свої інтереси не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках. Не маючи законодавчої ініціативи, вони все ж суттєво впливають на політичні рішення. Процеси глобалізації та лібералізації є нічим іншим, як продуктами їхньої діяльності.

Отже, нині актуальними залишаються інституційна перебудова світу і по-

шук оптимальних форм контролю над розвитком; відбувається більш жорстка стратифікація держав у економічній та політичній сферах; зміна системи світоустрою з ієрархічної на багатополосну та біполярну загострює проблему політичного лідерства та правомірності застосування сили. Після геополітичного зламу кінця ХХ ст. світова система перебуває в пошуку нової рівноваги, оскільки замість певної стабільності світ на порозі ХХІ ст. отримав повну невизначеність політичного життя і знову прямує до зміни лідерів.

Література:

1. Андрианова Т. В. Геополитические теории ХХ в. (Социально-философское исследование). — М., 1996. — 178 с.
2. Базив Д. П. Геополитическая стратегия Украины. — К., 2000. — 192 с.
3. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. — Львів: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
4. Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. — Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. — 528 с.
5. Врублевський В. К., Хорошковський В. І. Український шлях. Начерки: Геополітичне становище України та її національні інтереси. — К., 1997. — 426 с.
6. Дергачев В. А. Глобальная геоэкономика: Трансформация мирового экономического пространства. — Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 2003. — 238 с.
7. Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації. — К.: МАУП, 2003. — 376 с.
8. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів: ЛНУ, 2000. — 310 с.
9. Зюганов Г. На рубеже тысячелетий. Судьба России в современном мире. — М.: Мысль, 2001. — 574 с.

ЛЕКЦІЯ 9. ЄВРОПА В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ

План:

1. Геополітична ситуація в Європі після Другої Світової війни.
2. Місце об'єднаної Європи на сучасній політичній карті світу.
3. Інституціональна система ЄС.
4. Європа в геоекономічному та геополітичному вимірі.

1. Геополітична ситуація в Європі після Другої Світової війни

Хоча європейська інтеграція є складним історичним процесом формування культурних, етнічних, економічних та політичних зв'язків між європейськими народами, який розпочався ще за доби Середньовіччя, сучасна геополітична роль Європи була зумовлена ситуацією на політичній карті світу в повоєнний період.

За цих умов європейська інтелектуальна еліта концентрувала свої зусилля на пошукові шляхів подолання наслідків війни, економічного відновлення регіону, виходу із соціальної кризи. У цей час починають активно обговорюватися ідеї федеративного устрою Європи, за якого діяльність наднаціональних органів унеможливила б виникнення міждержавних конфліктів.

Водночас ідеальні моделі федеративного устрою були приречені на невдачу

через об'єктивну непідготовленість європейців до об'єднання.

Неможливість втілення федералістських ідей змусила ідеологів об'єднання Європи шукати компромісні шляхи. З ініціативи Жана Моне та Робера Шумана Франція висунула проект створення спільної франко-німецької організації для контролю над стратегічними на той час галузями промисловості — вугільною та сталеливарною.

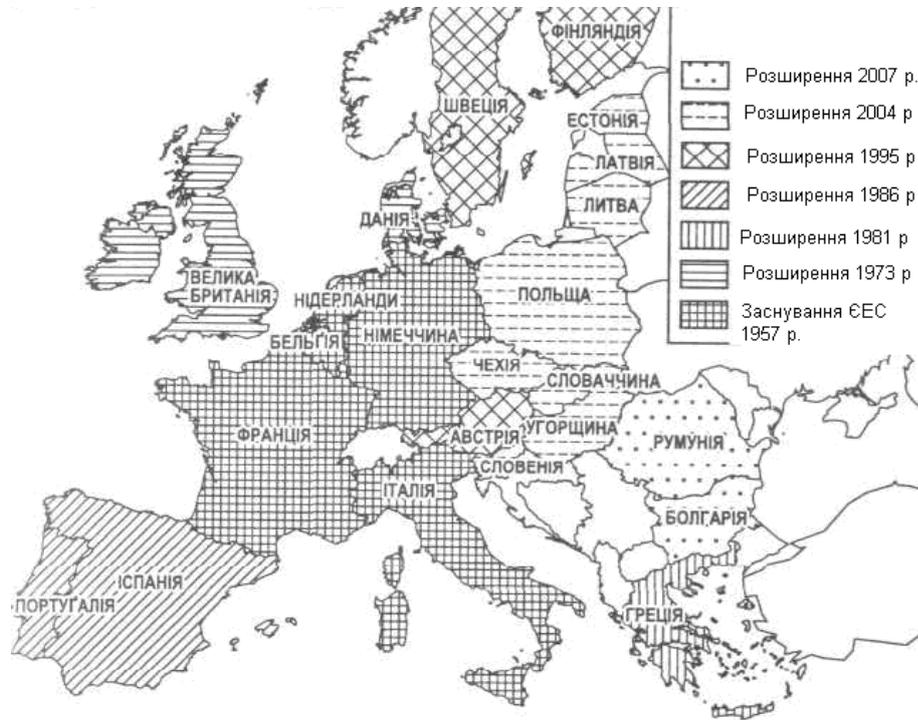

Рис. 4. Етапи розширення європейських співтовариств

У 1951 р. шість країн (Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург) підписали *Паризьку угоду* про утворення *Європейського співтовариства з вугілля і сталі* (ЄСВС), що було першим кроком на шляху формування Європейського Союзу (ЄС) у його сучасному вигляді. Інституціональна структура ЄСВС стала прообразом сучасної структури ЄС.

Пізніше, у 1957 р., було підписано *Римські угоди* щодо утворення аналогічної *організації з атомної енергії* (Євроатом), а також *Європейського економічного співтовариства* (ЄЕС).

Слід зазначити, що успішно здійснювалися лише проекти *економічної інтеграції*. Плани політичного та військово-політичного співробітництва не діставали необхідної підтримки. Створення в 1949 р. Ради Європи не дало очікуваного ефекту у сфері політичного зближення європейських країн. Проект Європейського оборонного співтовариства був заблокований Францією. Таким чином, у військово-політичному відношенні *Європа опинилася під протекцією США*.

Після завершення формування ЄЕС європейська інтеграція перебувала у стані своєрідного застою, що тривав до середини 1980-х років. У 1973, 1981 та 1986 рр. відбулися поетапні розширення співтовариств.

У 1993 р. набрав сили *Маастріхтський договір*, згідно з яким європейські співтовариства об'єднувалися в *Європейський Союз*.

Формат організації та її функції були далі розвинуті *Амстердамським договором* від 1997 р. У цей період не лише поглиблюється економічна інтеграція (формування єдиного ринку доповнюється створенням єдиної валюти — євро), розвивається і набуває офіційного рівня співпраця у політичній сфері. Формується спільна зовнішня політика та політика безпеки. З розвитком інституціональної системи ЄС дедалі більше набирає ознак федеративного утворення.

Структурні перетворення супроводжуються подальшим розширенням. У 1995 р. до ЄС приєднуються Австрія, Фінляндія та Швеція, набирають чинності *Шенгенські угоди*, що передбачають зняття обмежень на пересування громадян і ліквідацію прикордонного та митного контролю між країнами-учасницями. У 2001 р. у Німці укладено угоду, що визначає новий формат інституціональної системи ЄС після чергової хвилі розширення.

У 2004 р. відбувається новий етап розширення, що перетворює ЄС із об'єднання 15 країн. У 2008 р. до ЄС приєднались Болгарія і Румунія.

2. Місце об'єднаної Європи на сучасній політичній карті світу

Сучасній ролі ЄС на політичній карті світу важко дати адекватну оцінку. ЄС являє собою нескінченний набір дилем, які виходять за рамки стандартних уявлень у сферах міжнародних відносин, міжнародної політики та політичної географії. Що являє собою ЄС? Це політичний альянс держав чи економічне інтеграційне об'єднання? Чи ми спостерігаємо формування багатонаціональної наддержави?

ЄС не можна інтерпретувати лише як об'єднання держав, створене з метою реалізації спільних економічних інтересів. ЄС має територію, що складається з територій країн-учасниць. Має систему законодавства (комунітарне право), має чітко оформлену систему наднаціональних органів управління. Питання полягає в тому, як наднаціональна надбудова співвідноситься з національним суверенітетом країн — учасниць об'єднання. ЄС має низку атрибутів державного утворення, проте зі всією очевидністю не вкладається в класичне визначення держави.

Щодо *просторового виміру*, то сьогодні до ЄС входять 27 країн Європи: Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція (склад ЄС до 2004 р., або ЄС-15), Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія (нові країни-члени, або ЄС-10), Румунія, Болгарія.

Офіційний статус країн-кандидатів на вступ мають *Туреччина і Хорватія*.

На рівні колективної свідомості й на рівні правлячих еліт існує розуміння, що Європа не може розширюватися безмежно. Але проголошення кінцевих кордонів ЄС, остаточних меж розширення звело б нанівець усю зовнішньополітичну стратегію ЄС.

Рис. 5. Асиметрична інтеграція (або Європа змінних геометрій).
Просторове перекриття найважливіших інтеграційних утворень

3. Інституціональна система ЄС

Ядро *інституціональної системи* ЄС склалося із заснуванням перших співтовариств. Основою апарату управління є так званий інституціональний трикутник: Рада Міністрів (або Рада Європейського Союзу, скорочено — Рада), Європейська комісія (Комісія) та Європейський парламент. Комісія виступає ініціатором європейського законодавства, Рада разом із Європейським парламентом схвалюють або відхиляють ініціативи Комісії.

Рада Європейського Союзу є головним органом, що ухвалює рішення. На кожному засіданні Ради присутні по одному міністру від кожної країни-учасниці відповідно до теми обговорення (якщо обговорюються питання сільськогосподарської політики, то зустрічаються міністри з сільського господарства, якщо зовнішня політика — міністри закордонних справ і т. д.). У Раді існує дев'ять галузевих «конфігурацій», що охоплюють усі галузі спільної політики. Роботу Ради в цілому планує і координує Рада із загальних питань та зовнішніх відносин. Адміністративну роботу Ради організовує її Генеральний секретаріат, розміщений у Брюсселі. Кожна з країн ЄС по чергово очолює Раду впродовж шестимісячного періоду.

Європейська комісія є основним виконавчим органом «трикутника». Починаючи із 2004 р. Комісія складається з 27 членів (по одному від кожної держави). Головною особливістю Комісії є її повна політична незалежність. Її члени

не представляють інтересів своїх держав. Натомість орган діє від імені інтересів ЄС у цілому. Комісія є гарантом основоположних угод і гарантує виконання постанов, директив та рішень Ради та Європейського парламенту. Якщо відповідні документи не виконуються, Комісія може притягнути сторону-порушника до відповідальності в Європейському суді. Комісія є єдиним органом, що має право законодавчої ініціативи. Крім того, Комісія може сприяти досягненню згоди як у межах Ради, так і між Радою і Парламентом. Роботі Комісії допомагає цивільна служба, що складається з 36 генеральних правлінь та служб, що розташовані переважно у Брюсселі та Люксембурзі. На відміну від традиційних міжнародних організацій, Комісія має власні джерела фінансування і може діяти цілком незалежно.

Європейський парламент є виборним органом, що представляє громадян ЄС і бере участь у законодавчому процесі. З 1979 р. члени Парламенту обираються прямим голосуванням строком на п'ять років. Нинішній склад Парламенту представлений 732 членами. Пленарні засідання проходять у Страсбурзі, додаткові сесії — у Брюсселі. Парламент поділяє із Радою законодавчі повноваження: оцінює проекти директив та постанов Комісії, дає згоду на підписання Комісією міжнародних угод, має право на відхилення пропонованого Комісією законодавства з широкого спектра питань. Повноваження Парламенту поступово розширюються.

Європейський суд покликаний розв'язувати суперечки між органами управління ЄС, гарантувати виконання базових угод і вторинного законодавства, а також давати інтерпретацію в разі його розбіжності з національними правовими нормами. Суд розміщений у Люксембурзі. Він складається з 27 суддів (по одному від кожної країни-члена), яким асистують вісім генеральних адвокатів, що призначаються за спільною згодою урядів держав. З 1989 р. було запроваджено *суди першої інстанції*, куди входять по одному судді з кожної країни. Вони розглядають справи фірм та приватних осіб, а також справи у сфері конкуренції.

Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), розташований у Люксембурзі, фінансує допомогу менш розвинутим регіонам ЄС, а також сприяє підвищенню конкурентоспроможності дрібного бізнесу.

Європейський центральний банк (ЄЦБ), розташований у Франкфурті, забезпечує належний обіг євро та здійснює монетарну політику ЄС. Створення та реалізацію вторинного законодавства у спеціалізованих технічних, наукових та управлінських сферах покладено на систему децентралізованих органів, що складається з 18 агенцій.

4. Європа в геоеконічному та геополітичному вимірі

У *геоеконічному вимірі* Європа сьогодні являє собою потужний геополітичний масив, згуртований навколо ЄС. Регіон є одною зі складових «тріади» центрів світової сили, полюсом економічного та соціального розвитку. У 2009 р. на ЄС припадало близько 20 % світової торгівлі. Разом із США регіон займає провідні позиції у сфері прямих іноземних інвестицій. Крім того, європейські країни підтримують одні з найвищих у світі стандартів життя населення — єв-

ропейська соціальна модель є особливою рисою суспільного розвитку регіону, що відрізняє Європу від економічно більш ліберальних США та працеінтенсивного Східно-Азійського регіону.

У другій половині ХХ ст. країни Європи досягли значного поступу у сфері економічного розвитку. З одного боку, цьому сприяла потужна фінансова допомога США, спрямована на відбудову Європи. З іншого, безперечний ефект дали інтеграційні процеси. Хоча початковий задум ідеологів європейської інтеграції обмежувався запобіганням виникненню нових конфліктів між провідними європейськими країнами, в результаті лібералізації економічного життя в межах країн-учасниць ЄЕС протягом 60-х років спостерігався період інтенсивного економічного піднесення. Подолання штучних бар'єрів у сфері торгівлі та руху капіталів у поєднанні з кейнсіанською стратегією суспільно-економічного розвитку, що добре узгоджувалася із соціал-демократичним спрямуванням європейських політичних сил, дало змогу не лише поліпшити макроекономічні показники, а й створити потужний споживчий ринок і успішно впровадити модель держави загального добробуту.

Від 1970-х років західний світ почав переживати системну кризу, пов'язану з вичерпанням ресурсу розвитку кейнсіанської моделі держави загального добробуту, або *кризу атлантичного фордизму*. Криза проявилася в падінні продуктивності виробництва, зниженні темпів економічного зростання під впливом інфляційного тиску та нестабільності міжнародної валютної системи. Міжнародна торгівля перетворилася з доповнювального чинника економічного розвитку на середовище жорсткої конкурентної боротьби. Діяльність транснаціональних корпорацій призводила до переміщення цілих галузей у країни, що розвиваються, внаслідок чого зростало безробіття у старих індустриальних районах розвинутих країн.

Ефективність моделі держави загального добробуту опинилася під питанням. Виходом із ситуації була лібералізація економічного життя та зменшення державного втручання в господарство. Країни Європи пішли шляхом поглиблення інтеграції й лібералізації міжнародної торгівлі та руху факторів виробництва в межах європейського ринку, захищаючи його від негативних впливів із зовні. Водночас відмова від європейської соціальної моделі не дістала підтримки в континентальній Європі (лише Велика Британія, що завжди більше орієнтувалася на англо-американську економічну модель, за часів правління М. Тетчер віддала перевагу економічній ефективності перед соціальними гарантіями населенню).

Зрештою Європа почала програвати в конкурентній боротьбі США, а також новому полюсові економічного розвитку в Південно-Східній та Східній Азії, де навколо Японії згуртувався пояс нових індустриальних країн, а на початку 2000-х років до них долучився і Китай. У 2000 р. Рада Європи прийняла Лісабонську стратегію, що поставила за мету протягом десятирічного терміну зробити Європу найконкурентоспроможнішим та найдинамічнішим регіоном глобалізованого світу.

На даний момент Європа не витримує конкурентної боротьби в умовах глобалізації. Особливо це стосується «чутливих» галузей (сільське господарст-

во, чорна металургія, хімічна промисловість та текстильна галузь). Конкурентний тиск на ці галузі загрожує соціальній стабільності індустріальних районів Європи. Методи захисту, що їх використовує ЄС у рамках спільної торговельної політики, — квотування імпорту окремих груп товарів, установлення додаткових стандартів, яким має відповідати продукція, антидемпінгові розслідування. У критичних випадках ЄС вдається до порушень правил СОТ, запроваджуючи заборонні імпорتنі тарифи. Як приклади можна навести «банановий диспут» або конфлікт щодо імпорту китайського текстилю у 2005 р.

Важливим кроком для визначення геоекономічної ролі ЄС стало запровадження європейської грошової одиниці — *євро*. Хоча міжнародні фінансові аналітики доволі скептично ставилися до перспектив створення єдиної грошової одиниці без запровадження уніфікованої фіскальної системи, єдина валюта дала єдності економічному просторові ЄС і успішно конкурує з доларом США.

Щодо *геополітичного виміру*, то роль Європи у світовій політиці була болючим питанням для європейських еліт з часів Другої світової війни. Ідеологи європейської інтеграції прагнули посилення геополітичної ваги Європи, виходу її на рівні позиції із США. Європейська інтеграція стала потужним фактором посилення геоекономічної ролі Європи у світі, проте спроби створити військово-політичні об'єднання зазнавали поразки. За умов «холодної війни» формат НАТО був достатньо ефективною формою військово-політичної співпраці та гарантії безпеки. Крім того, створення європейських збройних сил означало б відмову від чи не найважливішої ланки державного суверенітету, до чого країни Європи не були готові.

Одним із чинників низької ефективності зовнішньої політики ЄС під час кризових ситуацій є висока відповідальність і політична та економічна вартість розв'язання конфліктів за межами регіону. Залучення НАТО до розв'язання кризових ситуацій, з одного боку, заощаджує ресурси європейських країн, а з іншого — покладає відповідальність за негативні наслідки військового втручання на третю сторону.

Нині ЄС відіграє відчутну роль у вирішенні геополітичних проблем за межами власних кордонів. Проте дискусійним лишається питання, чи можна вважати Європу світовим гравцем. Якщо в економічному відношенні це безперечно так, то у сфері міжнародної політики об'єднана Європа є радше регіональним лідером, оскільки головний інструмент геополітичного впливу — участь у євроінтеграційних процесах — актуальний лише у безпосередньому сусідстві із ЄС.

Отже, місце Європейського регіону на політичній карті світу визначається передусім розвитком євроінтеграційних процесів. Створення та розвиток європейських співтовариств, пізніше оформлених у Європейський Союз, відбувалися, з одного боку, під впливом федералістських переконань інтелектуальних та владних еліт провідних європейських країн, з іншого — як реакція на економічні та зовнішньополітичні виклики, з якими стикалася Європа від середини ХХ ст.

У геополітичному відношенні ЄС — важливий гравець передусім регіонального масштабу, але з амбіціями виходу на світовий рівень. Особливість геополітичної стратегії ЄС полягає у невійськових методах впливу. Водночас у кризо-

вих ситуаціях зовнішня політика ЄС вирізняється низькою ефективністю через небажання країн-членів делегувати елементи свого суверенітету у сфері зовнішньої політики.

Література:

1. Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. — Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. — 528 с.
2. Василенко И. А. Политическая глобалистика: Учеб. пособие. — М.: Логос, 2003. — 359 с.
3. Дейвіс Н. Європа. Історія. — К.: Основи, 2000. — 1464 с.
4. Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу. — К.: МАУП, 2002. — 232 с.
5. Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації. — К.: МАУП, 2003. — 376 с.
6. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития / Отв. ред. Ю. А. Борко. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 471 с.
7. Перепелица Г. М. Конфлікты в посткоммунистичній Європі. — К.: НІСД, 2003. — 432 с.
8. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры. — М.: Международный. отношения, 1999. — 168 с.

ЛЕКЦІЯ 10. АЗИАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКИЙ ТА ПІВДЕННО-АЗІАТСЬКИЙ РЕГІОНИ В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

План:

1. Фактори сучасної геополітичної ситуації.
2. Загальна характеристика основних геополітичних акторів.
3. Особливості сучасної геополітичної ситуації у Східній та Південно-Східній Азії.
4. Перспективи розвитку геостратегічної ситуації в АТР.
5. Індія як регіональна держава.

1. Фактори сучасної геополітичної ситуації

Відносини в межах АТР можна вважати регіональним варіантом глобальної багатополярності. В АТР співіснують кілька центрів сили глобального та регіонального рівня, сформованих окремими державами або їхніми угрупованнями. При цьому країни регіону мають різні соціально-політичні й економічні системи, що, проте, не є суттєвим дезінтегрувальним фактором регіональних відносин. Скоріше можна говорити про досить високий рівень інтеграції між окремими державами, особливо в Східній Азії.

Одним із найважливіших елементів і наслідків азійського ренесансу є перетворення Східної Азії на *один із трьох головних центрів сили у світі*. Високі темпи зростання економіки східно-азійських країн в останній чверті XX ст. забезпечили АТР панівні позиції у світовому господарстві. В регіоні виробляється більш ніж 1/3 світового ВВП, акумульовані величезні фінансові ресурси, що інвестуються як у межах регіону, так і в інші центри світового розвитку, динамічно зростають обсяги внутрішньорегіональної та зовнішньої торгівлі, здійснюються величезні державні та приватні відрахування на НДДКР.

У Східній та Південно-Східній Азії сформувалася *регіональна економічна система з власною ієрархією субрегіонів* та характером зв'язків між ними.

Створення такої системи пов'язане з експортом японської моделі економічного розвитку шляхом використання інноваційно-інвестиційних механізмів.

Активізація зовнішньоторговельних та інвестиційних зв'язків у межах АТР стимулювала процеси формування в межах регіону єдиної господарської системи, ядро якої утворюють Японія, Сінгапур, Південна Корея, китайські провінції Тайвань та Сянган, напівпериферію — Малайзія, Індонезія, Таїланд, Філіппіни, Бруней, приморські райони Китаю.

Економічна складова не тільки відіграє провідну роль у формуванні внутрішньорегіональних відносин і балансу сил, а й впливає на стратегічні позиції АТР у глобальній системі міжнародних відносин. Прискорене економічне зростання східноазійських країн призводить до збільшення конфліктних аспектів взаємодії з іншими центрами світового господарства — країнами Європи та США.

Ще одним фактором, який впливає на геополітичні реалії АТР, є зосередження в регіоні *трьох офіційних ядерних держав* (Росії, Китаю, США) і Японії, яка має всі технічні та фінансові можливості для створення ядерної зброї і засоби доправлення до цілі, а також розташування тут інших «порогових» держав (КНДР). Іде прискорена мілітаризація східноазійських країн.

Наявність у країн регіону *взаємних територіальних претензій* є ще одним дестабілізуючим фактором геополітичної ситуації. Так, Японія заявляє територіальні претензії до трьох країн регіону: Китаю (о-ви Сенкаку), Республіки Корея (о-в Токто) та Росії (Південні Курильські о-ви); Китай має територіальні суперечки з В'єтнамом (Парасельські о-ви) та практично з усіма іншими державами по периметру кордону. На розташований у Південно-Китайському морі архіпелаг Спартлі претендують одразу шість країн і територій регіону (Малайзія, Філіппіни, Китай, Тайвань, В'єтнам, Бруней) тощо.

2. Загальна характеристика основних геополітичних акторів

На роль регіональних лідерів зі «світовими амбіціями» претендують одразу дві східноазійські країни — Китай та Японія. Саме вони формують силові поля, до яких тією чи іншою мірою тяжіють інші країни Східної Азії.

В Південно-Східній Азії сформувався власний баланс сил, у якому взаємодіють 10 країн субрегіону, що відбилося у створенні й еволюції АСЕАН і перетворенні її на субрегіональний центр сили, а також США, Японія та Китай

Отже, стратегічна ситуація в АТР визначається передусім балансом сил і зовнішньополітичних інтересів у межах трикутника Китай-Японія-США. Крім того, певний вплив у регіоні має Росія.

Китай як держава-цивілізація розбудовується вже понад три тисячі років. В китайській геополітичній конструкції діалектично взаємодіють сталий центр (Китай) і мінлива, неконструктивна та варварська периферія (інші держави світу). Центр — це «Піднебесна» імперія (*Тянька*), яка є Центральною (серцевинною) державою світу (*Чжунгоу*), периферія — досить аморфна, там живуть варвари (*маньжень*), і тамтешні держави так чи інакше залежать від Китаю.

На рубежі XX—XXI ст. велика держава-цивілізація відроджується на ос-

нові поєднання світових досягнень і місцевих культурно-історичних традицій. Китайські науковці визначають КНР як велику регіональну державу, геополітичною метою якої є створення (відродження) «Великого Китаю» як широкого економічного простору в Євразії.

Стратегія створення «Великого Китаю» складається з трьох генеральних напрямків:

Стратегія виходу на південь полягає в економічній експансії Китаю в Південно-Східній Азії;

Стратегія виходу на захід пов'язана з розширенням впливу на молоді центральноазійські країни (колишні республіки СРСР);

Стратегія виходу на північ має на меті поступове вкорінення на далекосхідних територіях Росії;

Японія, на відміну від свого великого континентального сусіда, не переймалася геополітичними проблемами аж до того часу, коли перед оновленою після революції Мейдзі (1868 р.) державою постала проблема віднайдення нових ринків сировини та ринків збуту промислової продукції. Після поразки в Другій світовій війні Японія втратила на певний час міжнародну суб'єктність. Вона опинилася в зоні стратегічних інтересів США, з якими пізніше (в 1960 р.) уклала стратегічну угоду про військово-політичний альянс та спільну зону безпеки.

З кінця 1950-х рр. основою зовнішньополітичних доктрин Японії стала *ідея про перевагу економічних інтересів над політичними* і приведення їх у відповідність до інтересів японських корпоративних угруповань. Для сучасної японської промисловості ресурсною базою є ресурси всіх континентів, а всі континенти — ринком для збуту її товарів. *Отже, в геопросторовому аспекті об'єктом геополітичних інтересів Японії став увесь світ, а на геополітичну теорію покладається завдання забезпечити потреби так званої економічної дипломатії.*

Підвищенню ролі **Росії** в регіональній системі міжнародних відносин перешкоджають явна культурна, навіть цивілізаційна, відчуженість; високий рівень політичної недовіри до Росії, з одного боку, і деяка недооцінка потенційних можливостей участі в регіональному балансі сил, з іншого. Відчутною є економічна слабкість російського Далекого Сходу. І головне: російське суспільство більшою мірою зорієнтоване на Європу, звідки в Росію завжди приходили нові ідеї, технології, культурні стереотипи.

Інтеграційні процеси у Східноазійському регіоні відбуваються без участі РФ. Саме тому для Москви участь у діяльності АТЕС є насамперед важливим інструментом досягнення власних інтересів у двосторонніх відносинах..

3. Особливості сучасної геополітичної ситуації у Східній та Південно-Східній Азії

Відносини між Китаєм і Японією — центральний блок міждержавних відносин в АТР. Ці дві великі країни змагаються нині не тільки за регіональне, а й за світове лідерство. Зникнення необхідності спільного протистояння радянській загрози, активізація боротьби за ринки країн АТР на тлі послаблення американських позицій у регіоні внаслідок перегляду американсько-японських відно-

син є визначальними факторами двосторонніх відносин Японії та КНР новітнього періоду.

Китай занепокоєний продовженням процесів мілітаризації Японії: якщо США зменшать свою військову присутність у регіоні, то Японія логічно претендуватиме на вакантну роль гаранта регіональної безпеки.

Досить імовірним є погіршення китайсько-японських відносин за умови загострення тайванського конфлікту, оскільки Японія має тісні економічні зв'язки з Тайванем, обсяги яких цілком можна порівняти з масштабами співробітництва з материковим Китаєм.

Статус *США* в АТР можна схарактеризувати як «*стратегічну оборону*». США не вдалося після розпаду біполярної системи зайняти в регіоні панівні позиції, незважаючи на те, що вже з кінця 80-х років ХХ ст. АТР було офіційно проголошено головним стратегічним напрямом американської зовнішньої політики. Особливо важливою обставиною, яка визначає параметри американського впливу в регіоні, є історична пам'ять народів Східної Азії про «цивілізаційну місію» західних держав на їхній території. США лишаються гарантом безпеки та нерозповсюдження ядерної зброї в регіоні.

Японія є головним стратегічним партнером США в регіоні. Основний зміст *японсько-американських відносин* становить економічна взаємодія двох держав. Вона вирізняється величезним американським дефіцитом у двосторонній торгівлі та жорсткою конкуренцією як на зовнішніх ринках, так і на ринку США. Особливе занепокоєння США викликає вкладення Японією значних коштів у НДДКР, технічне переоснащення промислового потенціалу, а також потужні інвестиції в закордонні економіки, включаючи американську, що супроводжується відповідним зростанням залежності країн-реципієнтів. Серйозні проблеми у двосторонніх відносинах спричинені витісненням японськими постачальниками національного продукту з американського ринку, особливо в галузі електроніки.

Американсько-китайські відносини можна віднести до таких, що визначатимуть найближчим часом баланс сил у світовій політиці та економіці, а надто якщо зважити на формування в азійській частині АТР «великої китайської економіки», яка інтегрує господарство материкового Китаю і китайських виробників у цілій групі держав і територій Східної та Південно-Східної Азії. Для американських виробників високотехнологічної продукції китайський ринок є надзвичайно важливим, і тому, незважаючи на політичні фактори, Нарощування КНР військової могутності й зумовлене цим посилення позиції в регіональній підсистемі міжнародних відносин (зокрема власна позиція щодо ядерної програми КНДР) непокоїть США, що репрезентує конфлікт американської концепції «тихоокеанської ери» і пекінської ідеї «добри китайської цивілізації».

Особливе місце в розвитку стратегічної ситуації в Східній Азії належить *Корейському півострову*, країни якого у ХХІ ст. потрапили в ситуацію невизначеності. Розпад біполярного світу зруйнував стару систему відносин КНДР і Республіки Корея, принаймні її ідеологічні підвалини, порушивши принципове питання про можливість об'єднання корейської нації. КНДР, опинившись в ізоляції, позбавлена допомоги країн соціалістичної співдружності, зокрема

СРСР, почала шукати шляхи нормалізації відносин з Республікою Корея та Японією, заявивши, що об'єднання з південнокорейським народом є головним стратегічним завданням нації. Зі свого боку, уряд Республіки Корея докладе зусиль для інтенсифікації процесів інтеграції, сподіваючись на великі «геополітичні» дивіденди.

Іншою потенційно вибухонебезпечною територією в регіоні є *Тайвань*. Офіційно включений до складу КНР як 23-тя провінція, Тайвань прагне вести власну зовнішню політику, балансуючи на суперечностях у відносинах регіональних лідерів. Тайвань використовує своє лобі в США, домагаючись значних військових поставок, політичної підтримки сепаратистських прагнень, активної економічної взаємодії. Надійним фундаментом китайсько-тайванських відносин є економічна інтеграція, тоді як політичне зближення в межах однієї держави лишається проблемою, зумовленою відомими історичними подіями та взаємними образами. Спроба Китаю інтенсифікувати цей процес силовими методами може перерости в гострий регіональний конфлікт, особливо в разі продовження Тайванем активної мілітаризації.

В *Південно-Східній Азії* утворився власний центр тяжіння. Протягом значного історичного періоду регіон був ареною зіткнення інтересів великих світових держав у їхній одвічній боротьбі за стратегічну перевагу в глобальній політиці. Відповіддю на такий цивілізаційний виклик став процес інтеграції. В 1967 р. країни — партнери США в Південно-Східній Азії — Індонезія, Малайзія, Сінгапур та Філіппіни — створили *Асоціацію країн Південно-Східної Азії (АСЕАН)*. Підтримуючи Захід за умов біполярної системи міжнародних відносин, країни—засновники АСЕАН спромоглися не вступити з ним в офіційні блокові відносини.

Надзвичайно прийнятною для держав АСЕАН формою міжрегіональної взаємодії став формат «АСЕАН+3». Виступаючи як єдиний партнер у чотирикутнику з Китаєм, Японією, Республікою Корея, країни АСЕАН можуть претендувати на рівноправні відносини. Спільними для східно- та південно-східноазійських країн АТР є інтереси відновлення економічного динамізму, перерваного фінансовою кризою кінця 90-х років, та забезпечення прогресу регіональної господарської системи АТР.

Найскладніші відносини держави регіону мають із *КНР*. Більша частина країн АСЕАН досить тісно пов'язана з «великою китайською економікою», в кожній з них китайські підприємці займають панівні позиції в промисловості й торгівлі. Для Китаю більш бажаним форматом була б взаємодія КНР— АСЕАН, і офіційний Пекін висуває ініціативу створення зони вільної торгівлі між КНР і країнами АСЕАН, позиціонуючи її як азійську протипагу АТЕС. Що ж до країн АСЕАН, то майже всі вони відчують принаймні непевність від сусідства з економічним та військово-політичним гігантом з величезним населенням і «не зовсім» демократичним режимом. Країни АСЕАН виступають проти подальшого скорочення американської військової присутності в АТР та підтримують високий рівень економічних зв'язків з Японією.

4. Перспективи розвитку геостратегічної ситуації в АТР

Найважливішою проблемою формування і розвитку системи міжнародних відносин у Східній Азії є збалансування політики США щодо країн регіону, з одного боку, та рішучого прагнення КНР сформувати тут багатополосний світ, уникнувши дестабілізації відносин і силового конфлікту із США — з іншого.

Динамічний розвиток **КНР** наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. дає підстави стверджувати, що вже в першій чверті поточного століття за нагромадженим силовим потенціалом країна зможе зрівнятися зі США і стати для них основним стратегічним конкурентом не лише у Східній Азії, а й у світі в цілому.

Ситуація ускладнюється тим, що США довічно не зможуть забезпечувати силове домінування в АТР. Якщо, американські війська залишать регіон, тягар стримування Китаю буде перекладено на місцевих союзників США — Японію та Республіку Корея, відносини між якими не є безхмарними. Зберігаючи поки що свій контингент в АТР, США зміцнюють відносини із союзниками, зокрема активізують співробітництво на двосторонній основі в галузі розробки не тільки оборонних, а й наступальних видів озброєння. Високі темпи нарощування військового потенціалу демонструють і решта країн АТР. Активна мілітаризація країн регіону, очевидно, триватиме і надалі, тому, зважаючи ще й на високий технологічний рівень і потужну фінансову базу країн-лідерів, а також наявні проблеми у двосторонніх відносинах, майбутня стабільність і безпека в АТР виглядає непевною

Окрім Китаю, важливим і потенційно провідним актором політичної сцени залишається **Японія**. І хоча наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Японія не скористалася повною мірою можливостями зайняти вакантні після розпаду геополітичних структур періоду «холодної війни» позиції одноосібного лідера в Східній Азії, її стратегічна роль відтоді суттєво посилилася. Перспективи участі Японії у світовій політиці досі визначаються партнерськими відносинами із США, Національним інтересам Японії безперечно відповідає стабільна економічна і політична ситуація в регіоні. Її зовнішня політика спрямована передусім на забезпечення національної безпеки і динамічного господарського прогресу, зокрема надійного доступу до джерел енергопостачання і сприятливих умов експорту японських товарів та капіталу. Токіо зберігає мирні відносини з усіма державами, проте активно підтримує свій військовий потенціал на випадок виникнення у Східній Азії конфліктної ситуації. Головним інструментом зовнішньої політики Японії й надалі лишатимуться «несилові» важелі впливу в системі міжнародних відносин. Найважливішими компонентами «несилового» арсеналу Японії є її фінансовий і промисловий потенціал, величезні капітали за кордоном, здатність спрямовувати потужні потоки прямих та портфельних інвестицій у розвиток інших країн, маніпулювати наданням економічної допомоги, широкий доступ і стабільні позиції на ринках готових та високотехнологічних товарів тощо. В умовах поглиблення глобалізації Японія отримує додаткову можливість справляти економічний вплив на політичну поведінку інших держав у відповідності з власними національними інтересами.

5. Індія як регіональна держава

Велика стратегія Індії ділить весь світ на три концентричних кільця. У межах першого кільця, що охоплює її безпосередніх сусідів, Делі домагається першості і права вето на втручання з боку третіх країн. У межах другого кільця, яке включає в себе так зване розширене сусідство в Азії і вздовж узбережжя Індійського океану, прагне врівноважувати вплив інших держав і не дозволяти їм ущемляти її інтереси. У третьому кільці, що представляє собою всю світову арену, Індія намагається зайняти місце однієї з великих держав, ключового гравця в питаннях міжнародного миру та безпеки.

Історично три чинники заважали досягти цих трьох великих стратегічних цілей. По-перше, розділ південноазіатського субконтиненту за релігійним принципом (спочатку на Індію і Пакистан в 1947 році, потім на Індію, Пакистан і Бангладеш у 1971-му) призвів до безперервного конфлікту з Ісламабадом і внутрішніх протиріч між індусами і мусульманами. Він також фізично відділив Індію від історично пов'язаних з нею країн, таких, як Афганістан, Іран і держави Південно-Східної Азії. Створення відверто ісламського пакистанського держави створило особливо глибокі проблеми для участі Делі в справах Близького Сходу. Подібні протиріччя в поєднанні з суперництвом великих держав на регіональному і глобальному рівнях сильно обмежили простір для маневру Індії у всіх трьох концентричних кільцях.

Другою перешкодою була соціалістична система, яка викликала неухильне економічний спад і — як наслідок — втрату впливу у роки, що послідували за здобуттям незалежності. Модель державного соціалізму призвела до того, що Індія стала уникати комерційних відносин із зовнішнім світом. У результаті країна виявилася відірвана від своїх природних ринків і культурно-родинних територій у межах розширеного сусідства.

Нарешті, холодна війна, яка вибухнула незабаром після надання Індії незалежності, штовхнула її в обійми Радянського Союзу у відповідь на підтримку Вашингтоном Пакистану і Китаю. У результаті країна опинилася в стані тих, хто зазнав поразки у великому політичному протистоянні другої половини ХХ століття. Хоча Індія і була найбільшою демократичною країною світу, в кінці кінців вона солідаризувалася з протилежним табором по більшості глобальних питань.

Останнє десятиріччя ХХ століття звільнило щонайменше від двох з цих стримуючих факторів: державний соціалізм поступився місце економічної лібералізації та відкритості по відношенню до глобалізації, а холодна війна завершилася. Делі раптово отримав можливість переглянути свою зовнішню політику — підготуватися до суперництва з підноситься Китаєм, змінити стратегічний підхід до інших сусіднім країнам і налагодити тісну співпрацю з великими світовими державами.

Література:

1. Геополітика: Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. — К.: МАУП, 2004. — 296 с.
2. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник. — М.: Аспект-Пресс, 2001. — 479 с.

ЛЕКЦІЯ 11. АМЕРИКАНСЬКА ЗОНА ГЕОПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ

План:

1. Північноамериканська інтеграція.
2. Поле геостратегічних інтересів США.
3. Геостратегічні пріоритети Канади і Мексики.
4. Бразилія – новий регіональний лідер.

1. Північноамериканська інтеграція

Північноамериканський центр сили, який нині репрезентує потужне інтеграційне ядро — Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), є найвпливовішим суб'єктом світогосподарських відносин. Його потенціал визначається найбільш містким у світі ринком з населенням близько 450 млн. чол. та річним обсягом ВВП 14 трлн. дол. Потенціал північноамериканського центру сили зумовлений передусім могутністю США.

Нова ера нарощування могутності північноамериканського центру сили почалася із підписання у 1988 р. угоди про вільну торгівлю між Канадою і США. Ця угода фактично стала лише актом констатації вже наявної інтеграції. В 1993 р. США, Канада та Мексика підписали тристоронню угоду про вільну торгівлю (НАФТА).

Ініціатива США щодо створення блоку країн Північної Америки була зумовлена двома основними причинами. По-перше, США побоювалися конкуренції з боку ЄС та АСЕАН, що динамічно розвивалися. НАФТА могла стати протипагою цим інтеграційним утворенням. По-друге, США вбачали загрозу з боку периферійних районів з дешевою робочою силою.

Звернення США до найближчих сусідів, як стверджують прихильники континенталізму, посилить здатність США конкурувати з європейцями та японцями. Американський бізнес має поєднати недорогу робочу силу Мексики (а то й країн Центральної Америки) з технічно досконалішими американськими технологіями.

Цілі США:

- розширення доступу американської продукції на зовнішні ринки Мексики та Канади, які характеризуються високою абсорбційною здатністю;
- розширення доступу до відносно дешевих і багатих природних ресурсів Канади й Мексики;
- вирішення внутрішніх суспільних проблем, пов'язаних з припливом мексиканських нелегальних іммігрантів.

Канада мала на меті:

- усунення протекціоністських бар'єрів США для канадських товарів;
- реструктуризацію свого господарського комплексу шляхом посилення дії об'єктивних ринкових механізмів (через посилення конкуренції);
- отримання необмеженого доступу для канадських товарів та інвести-

цій на мексиканський ринок.

Мексика здобула гарантований доступ до американського ринку, куди спрямовується близько 80 % її експорту. НАФТА стала структурою, яка стримує протекціонізм США щодо мексиканських товарів. Крім того, промислово-реконструкція, спричинена посиленням інвестиційного процесу у південному напрямку, мала сприяти економічному зростанню Мексики.

Прагнення до зміцнення могутності США втілювалися в ідеї створення *Пан-американської зони вільної торгівлі* шляхом поступового розширення НАФТА за рахунок країн Латинської Америки. Чилі була формально запрошена стати кандидатом у члени НАФТА, за нею мали йти інші країни, зокрема Аргентина. Очевидно, що за такого підходу Вашингтон діставав можливість справляти вплив на країни, які бажали приєднатися до НАФТА, з метою отримання від них односторонніх поступок.

Суттєвим стимулом для розвитку співпраці США з латиноамериканськими державами є торговельні угоди. У квітні 1998 р. Президент США і керівники 33 країн Західної півкулі почали переговори про *створення зони вільної торгівлі в Америці (ФТАА)*. В останні роки країни Латинської Америки активізували взаємне співробітництво, інтерес до розвитку торговельних відносин з ними виявляють країни ЄС, які є серйозними конкурентами США у цьому регіоні.

2. Поле геостратегічних інтересів США

США займають *центральне положення* на Північноамериканському континенті, оскільки мають найбільше сусідів першого порядку. На геополітичній осі «Північ—Південь», яка проходить через Північно- та Південноамериканський континент, США також належить *центральне положення*.

Орієнтирами глобальної геостратегії США є:

- забезпечення глобальної конкурентоспроможності держави;
- послаблення негативних тенденцій у міжнародній позиції країни, таких як зменшення її частки у світовому промисловому виробництві, зниження продуктивності праці тощо;
- утримання світової першості;
- збереження власної зверхності шляхом зміцнення американської безпеки, просування своїх інтересів і принципів у всьому світі; підтримка балансів на регіональному рівні на користь США; домінування в тих регіонах, які США вважають життєво важливими; стримування експансіоністських тенденцій місцевих претендентів на гегемонію в окремих регіонах шляхом створення коаліцій (позиція інтервенціоналістів);
- боротьба з міжнародним тероризмом.

Надзвичайну роль у зміцненні геополітичних позицій США відіграє *північноамериканська інтеграція*. Хоча завдяки своїй політичній, економічній, військовій могутності США мають геополітичне положення, в радіусі якого — весь світ, НАФТА для цієї країни є сферою реалізації життєво важливих інтересів.

Геостратегічні інтереси США в *Євразії та Азійсько-Тихоокеанському регіоні* виявляються в існуванні складної системи коаліцій і союзів, ініційованих

ГОЛОВНИМ ЧИНОМ США.

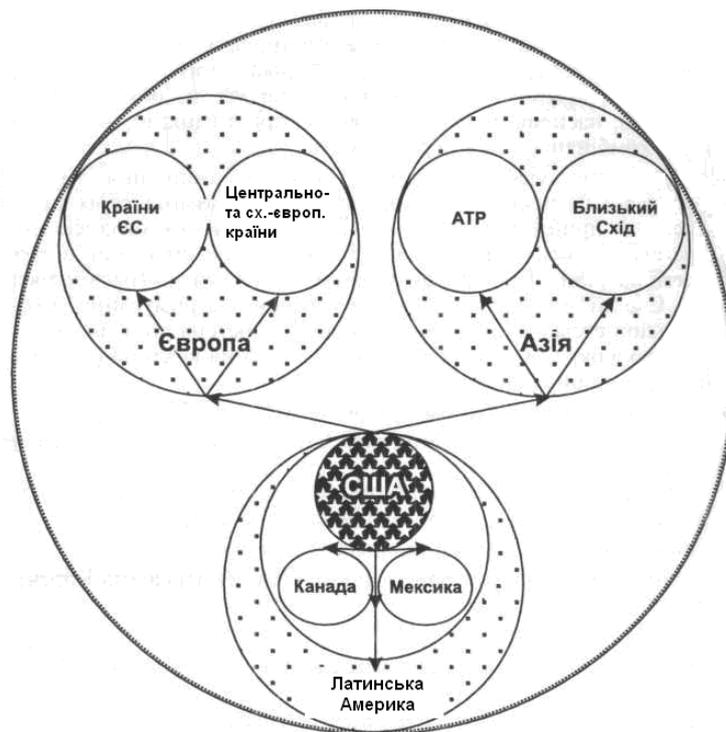

Рис. 6. Поле геостратегічних інтересів США

В короткостроковій перспективі США зацікавлені в зміцненні й збереженні «геополітичного плюралізму» на карті Євразії. Це має попередити появу ворожої коаліції, яка змогла б кинути виклик провідній ролі США. А в середньостроковій перспективі потрібен пошук важливих і в стратегічному плані спільних партнерів, які здатні були б створити під керівництвом США транс'євразійську систему безпеки.

Для того щоб конкурувати з Європою та Азією, які до цього і були у фокусі американських інтересів, і зберегти світове лідерство, Вашингтон сьогодні має активно співпрацювати з Латинською Америкою в напрямі створення спільного ринку Західної півкулі. Деякі творці «фортеці Америка» вважають Канаду й Мексику лише першим редутом. США, на їхню думку, після підписання НАФТА повинні активізувати рух на південь і в ідеалі ввести всю Південну Америку у сферу своїх першочергових інтересів.

3. Геостратегічні пріоритети Канади і Мексики

Канада через відносно менший, ніж у США, економічний потенціал має відповідно менші можливості зовнішньополітичного впливу. Композиційне положення **Канади** на Північноамериканському континенті можна визначити як *периферійне*. Крім того, розташування цієї країни на геополітичній осі «Північ—Південь» також є периферійним. Суходільним сусідом першого порядку для *Канади* є лише США. Наявність спільного кордону зі США, який простягається в широтному напрямку більш ніж на 7 тис. км і майже не має природних перепон для комунікацій, ставить США у фокус геостратегічних інтересів

Канади. США є важливим джерелом капіталу, технології, а також ринком збуту продукції. Наявність лише одного суходільного сусіда першого порядку звужує для Канади можливість зовнішніх контактів.

Основними геополітичними фокусами для Канади є НАФТА, членом якої вона є, НАТО (Канада бере активну участь у роботі цієї організації), а також МЕРКОСУР, КАРИКОМ, ЦАСР.

Пріоритетне місце в зовнішньополітичній стратегії Канади посідають США. Події 11 вересня 2001 р. створили нову політичну ситуацію в канадсько-американських відносинах. Інтеграція країн посилюється в економічній, зовнішній, валютній і культурній сферах. Наприкінці 2001 р. партнери підписали два важливі документи: *Спільну заяву урядів Канади і США про співпрацю з проблем безпеки на кордоні й регіональної міграції*, що передбачає гармонізацію процедур прийому біженців, видачі віз громадянам іноземних держав, випуску однотипних посвідчень для туристів; і *канадсько-американську Декларацію про «розумний кордон»*, яка охоплює питання безпечного пересування людей і вантажів через кордон, модернізації транскордонної інфраструктури тощо. В цілому події 11 вересня 2001 р. послужили каталізатором інтеграційних тенденцій у Північній Америці з широкого спектра питань у галузях спільного управління кордоном, обміну інформацією і взаємодії спецслужб, гармонізації політики у сфері імміграції.

Найдовший суходільний кордон зі США має також *Мексика*. Його значна протяжність, відсутність природних перепон для комунікацій, тісне транскордонне співробітництво чималою мірою сприяють процесам інтеграції в Північній Америці. На Північноамериканському континенті, а також на геополітичній осі «Північ—Південь» Мексиці належить *транзитне положення* між країнами Північної й Південної Америки.

Мексика, незважаючи на спроби диверсифікації своєї зовнішньоекономічної діяльності, проводить активний курс на розширення господарської взаємодії зі США. Важливою віхою у цьому процесі стала прийнята мексиканським урядом ще в 1965 р. *Програма індустріалізації прикордонних районів*, яка передбачала надання різноманітних пільг для створення іноземних складальних підприємств («макіладорас»). У результаті на кордоні зі США виникли тисячі іноземних, в основному американських, підприємств. Після підписання в 1993 р. угоди про створення НАФТА Мексика лідирує серед країн, що розвиваються, за рівнем господарської взаємодії зі своїм північним сусідом.

4. Бразилія – новий регіональний лідер

Бразилія займає на міжнародній арені особливе місце. Ця «країна-континент» за своїми людськими та природних ресурсів, за рівнем і темпами розвитку економіки, науки і техніки, по «питомій вазі» у регіональних та глобальних справах постає в якості одного з провідних держав нової світової системи, що складається в ХХІ столітті.

Але акцентована спрямованість Бразилії у світове торгово-економічний і політичний простір — порівняно недавній феномен, що дав про себе знати в ре-

зультаті глибоких внутрішніх трансформацій і зрушень, що відбулися в останні два десятиліття. Саме господарські та політичні зміни, що забезпечили підйом і модернізацію країни, зробили можливим її активну участь у створенні сучасної архітектури міжнародних економічних і фінансових відносин. Бразилія, яку ще недавно називали «сплячим гігантом», «прокинулася» в геоекономічному і геополітичному сенсі. Про це свідчить багато що: її позиція з ключових проблем світової політики, міцне лідерство в Латинській Америці, участь у роботі Великої двадцятки, підключення до зустрічей Вісімки, все більш широка взаємодія з іншими «висхідними гігантами» в рамках групи БРІК (Бразилія, Росія, Індія, Китай).

Особливо вагомих успіхів країна досягла в 2003-2010 рр. В період президентства Луїса Інасіу Лули да Сілви (Лули). Президент стверджує, що до 2020 р. Бразилія стане, як мінімум, п'ятою економікою світу. Тим самим визначений вектор і поставлені орієнтири подальшого сходження бразильської держави.

Зростання економіки дозволив Бразилії виступити на регіональній і світовій арені з більш сильних позицій, чітко заявити претензії на вагомий роль у глобальних справах. Зараз з повною підставою можна говорити про нові геоекономічних і геополітичних параметрах міжнародного позиціонування бразильської держави. Одна з ключових геополітичних завдань Бразилії — згуртування південноамериканських держав, поглиблення двосторонніх відносин з сусідніми країнами і формування ефективних регіональних інститутів, здатних підсилити доцентрові тенденції, надати нового імпульсу інтеграційним процесам і підвищити вплив Латинської Америки на світовій арені. Лула орієнтував Ітамараті (бразильське міністерство закордонних справ) та інші державні установи на реалізацію конкретних проектів латиноамериканського співробітництва та досягнення ясних і відчутних результатів. З середини 2000-х рр. Бразилія є ініціатором розширення співробітництва Латинської Америки з державами Африки, Азії та арабського Сходу. Вона першою з латиноамериканських країн встановила відносини Стратегічної асоціації з Європейським союзом і додала контактам з лідерами ЄС характер регулярних консультацій на вищому рівні з найважливіших міжнародних питань (третій саміт Бразилія — Євросоюз пройшов у жовтні 2009 р. у Стокгольмі). Особливе місце в глобальній стратегії уряду Лули зайняло участь у групі БРІК. Чергова зустріч лідерів чотирьох країн (15-16 квітня 2010 року, Бразилія) є підтвердженням рішучості бразильської сторони підвищувати свій міжнародний «питома вага» у тому числі і за допомогою всебічного взаємодії з іншими висхідними країнами-гігантами. Все це відчутно змінює розклад сил у Західній півкулі, звужуючи геополітичні можливості Вашингтона, і позначається на процесі формування нового світопорядку.

Література:

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. — Львів: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
2. Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації. — К.: МАУП, 2003. — 376 с.
3. Киссинджер Г. Дипломатія. — М.: Ладомир, 1997. — 848 с.
4. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополітика и политическая география: Учебник. — М.: Аспект-Пресс, 2001. — 479 с.

5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М.: Изд-во АСТ, 2003. — 603 с.
6. Экономическая, социальная и политическая география мира. Регионы и страны / Под ред. С. Б. Лаврова, Н. В. Каледина. — М.: Гардарики, 2002. — 928 с.

ЛЕКЦІЯ 12. «МАЛА ЄВРАЗИЯ» У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ

План:

1. Росія – світовий та регіональний гравець.
2. Проблеми взаємодії України й Російської Федерації в сучасних умовах.
3. Особливості сучасної геополітичної ситуації у Центральній Азії та Кавказі.

1. Росія – світовий та регіональний гравець

Росія має всі характерні ознаки імперії, навіть якщо зараз вона втратила деякі з них (що не очевидно), вона повинна враховуватися в середньостроковому геополітичному реєстрі іншими геополітичними гравцями. На цьому, до речі, наполягають і С. Хантінгтон, і З. Бжезинський (хоча, ні того ні іншого ця обставина не радує).

Росія, особливо Росія Петра I, як правило, претендувала на роль самостійної культури в рамках Західної цивілізації. Це прагнення стати частиною Заходу підігрівали тісні контакти петербурзької еліти з європейськими столицями. Як наслідок, Петербург, столиця і втілення Імперії, швидко набув іміджу міста понад західного, ніж сам Захід. За радянських часів цей образ дещо потьмянів, але до кінця не стерся.

Постперебудовні події поховали надії російської інтелігенції на дійсну унію із західним світом. По-перше, з'ясувалося, що ніхто не чекає Росію в цьому світі. По-друге, виявилось, що саме тепер Євроатлантична цивілізація вступила в період глибокої кризи, та до того ж опинилася на межі війни. Нарешті, по-третє, визначилося, що, слідуючи шляхом «конкордату», Росія не тільки знайде, а й втратить. Може бути, не стільки знайде, скільки втратить.

Історично склалося так, що Росія виконує роль «цивілізації-перекладача», транслуючи смисли між Сходом і Заходом (а в останні десятиліття — між Півднем і Заходом). Таке її місце в загальносвітовому поділі праці. Положення «світового перекладача» призвело до своєрідного характеру російських патернів (образів) поведінки: вони завжди неусвідомлено маскувалися під чисто західні.

У результаті російська поведінковий патерн виявляється прихованим від погляду соціолога: він сприймається — залежно від системи переконань дослідника — або як «недозахідний», або ж — як «перезахідний».

2. Проблеми взаємодії України й Російської Федерації в сучасних умовах

Українсько-російські відносини мають усі підстави стати чи не головною інтригою для європейської політики початку століття. Чи спроможна Україна виконати стратегічне завдання повномасштабної інтеграції до Європи, не тільки не загострюючи при цьому відносини з РФ, а навпаки, зближуючись з останньою? Відсутність конфлікту між двома країнами для європейців не просто бажана: за інших умов євроукраїнський проект не матиме шансів на реалізацію.

Водночас надмірне зближення між Москвою та Києвом також не відповідає ні національним інтересам України, ні стратегічним розрахункам Заходу. Отже, українська зовнішня політика на цьому векторі вимушена балансувати на тонкій межі можливостей, що вимагатиме від неї ювелірної вивіреності та справжнього мистецтва компромісу.

Підґрунтям сучасних українсько-російських міждержавних взаємин є Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 1997 р. До інших визначальних міждержавних документів можна віднести Угоду про економічне і культурне співробітництво на період до 2007 р., Угоду про суходільну ділянку українсько-російського міждержавного кордону, а також 3 угоди про умови перебування і функціонування в Україні Чорноморського флоту РФ.

Офіційні політичні оцінки стану міждержавних відносин з обох сторін практично не відрізняються. Так, здобутками українсько-російської міждержавної взаємодії за перше півріччя 2003 р. можна вважати наступне:

- узгодження позицій стосовно Угоди про створення Єдиного економічного простору за участю РФ, Білорусі, Казахстану, України та Організації регіональної інтеграції (СЄП-ОПІ);
- ухвалення Угоди про суходільну ділянку міждержавного кордону та Угоди про екологічне відродження басейну Дніпра;
- заходи, пов'язані з проведенням «Року Російської Федерації в Україні»;
- розробка концепції створення Міжнародного газотранспортного консорціуму (МГТК);
- стимулювання розвитку військово-технічної співпраці;
- інтенсифікація міжпарламентських зв'язків та співробітництва в галузі юстиції.

3. Особливості сучасної геополітичної ситуації у Центральній Азії та Кавказі

Важливим чинником при вирішенні завдань забезпечення безпеки в Центральноазіатському регіоні (ЦАР) є складна військово-політична обстановка, обумовлена його географічним положенням, сучасної геополітичної ситуацією, останніми внутрішньополітичними подіями в ряді країн, які входять до даного регіону. Великий вплив на ситуацію надають також пересічні тут політичні

і економічні інтереси провідних світових держав. Розпад СРСР і соціалістичної співдружності, «... що поклав кінець жорсткого поділу світу на два протилежні табори, за часом співпав з початком широкомасштабних якісних змін у геополітичній структурі» країн ЦАР.

У державах Центральної Азії загострюється боротьба за перерозподіл природних і перш за все енергетичних ресурсів, сфер впливу і транспортних потоків. Найбільш привабливою для провідних країн світу в цьому контексті виглядає територія Республіки Казахстан. «... Казахстан потенційно є плацдармом для зміцнення своїх геополітичних позицій у регіоні, ... важливим джерелом енергоресурсів, особливо беручи до уваги нестабільну ситуацію на Близькому Сході».

За обсягом запасів хромових та свинцевих руд Казахстан займає перше місце серед країн СНД, друге – за запасами нафти, срібла, міді, марганцю, цинку, нікелю і фосфорної сировини, третє – по газу, вугіллю, золоту і олова. Казахстан має значні запаси нафти і газу, зосереджені в західному регіоні, що дозволяють віднести республіку до розряду найбільших нафтовидобувних держав світу. Обстановка в Республіці Казахстан продовжує залишатися стабільною. У зовнішній політиці існують проблеми спільного використання водних ресурсів з Узбекистаном і Киргизією, невизначеність демаркації державного кордону з Росією, Узбекистаном, Туркменією і Киргизією.

Політика керівництва Казахстану спрямована на збільшення потоку іноземних інвестицій в країну. Основним інвестором останнім часом є США, які вклали більше 5 млрд. дол. в його економіку і планують на період до 2011 р. надати інвестиції в нафтогазову галузь до 200 млн. дол. Посилення економічного впливу Заходу на країну, зокрема Туреччини, може призвести до того, що в регіоні може скластися нова «південна вісь», яка відріже Росію від перспективних ринків збуту.

Військова політика Казахстану орієнтована на створення нечисленних за складом, але добре оснащених збройних сил. Військова доктрина республіки визначає суто оборонну спрямованість діяльності із забезпечення військової безпеки, підтверджує принципову відданість політичним способам вирішення державних протиріч і конфліктів.

Центральна Азія викликає стратегічний інтерес з боку США, Китаю, Росії та інших держав. Особливу увагу проявляють США, що володіють значними фінансовими ресурсами і потенціалом впливу на міжнародне співтовариство. Штати розглядають Центральну Азію як зону своїх національних інтересів, тому роблять значні зусилля для розвитку співпраці з Казахстаном. Вашингтон зацікавлений у співпраці з Астаною на взаємовигідних умовах, особливо в нафтовому бізнесі і військово-технічній сфері.

У свою чергу Китай з початку 90-х рр. XX ст. цілеспрямовано рухається до Центральної Азії. З 1993 р. КНР є великим імпортером нафти, а успішні реформи китайської економіки все більше посилюють її залежність від енергопостачок. Звідси і прояв інтересу до розвідки запасів нафти в Казахстані.

Азербайджан — єдина держава Закавказзя, що зуміла забезпечити більш-менш прийнятний рівень життя для свого населення за рахунок поки що не по-

вністю вироблених і відкритих нафтогазових родовищ. Істотна частина валютних доходів поступає в республіку від численних громадян Азербайджану, що займаються економічною діяльністю в Росії. Побудований основний експортний нафтопровід Баку – Тбілісі – Джейхан, який забезпечить Азербайджану альтернативний вихід на світові ринки збуту вуглеводнів. Проте Азербайджан не контролює частину своєї території – Нагірний Карабах (що була НКАО), а також повністю або часткові сім прилеглих районів Азербайджану (включаючи територію між НКАО і Вірменією – «Лачинський коридор»).

Посилює соціально-економічну напруженість у регіоні наявність декількох сотень тисяч біженців, вигнаних з місць постійного мешкання у Вірменії, і внутрішніх переселенців з окупованого Карабаху та прилеглих до нього районів республіки. Вірменія повністю блокована і не має власних транспортних виходів на зовнішній світ. Залізниця через Грузію перекрита на грузино-абхазькому кордоні. Економіка республіки в занепаді. Країна з початку 1990-х знаходиться у стані війни. Грузії доводиться вирішувати цілий клубок взаємозв'язаних проблем – економіка зруйнована, курортне чорноморське узбережжя недоступне, у внутрішній Грузії соціальну напруженість підсилює присутність декількох сотень тисяч біженців з Абхазії, особливо після подій 2008 р.

Література:

1. Гаджиев К. С. Геополитика Кавказа. — М.: Междунар. отношения, 2001. — 462 с.
2. Дергачев В. А. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). — Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003. — 262 с.
3. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. — М.: Арктогея-центр, 1999. — 928 с.
4. Зюганов Г. На рубеже тысячелетий. Судьба России в современном мире. — М.: Мысль, 2001. — 574 с.
5. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник. — М.: Аспект-Пресс, 2001. — 479 с.
6. Магарамов Эльдар Магарамович. Современная геополитическая ситуация на Северном Кавказе: проблемы национальной и региональной безопасности России : диссертация ... кандидата политических наук : 23.00.02
7. Макаренко В. В. Кто союзники России? Ментальность и геополитика: парадоксы теории безопасности России. — М.: Страдиз; ФИАМР, 2000. — 254с.
8. Орлова И. Б. Евразийская цивилизация. Социально-историческая ретроспектива и перспектива. — М.: Норма, 1998. — 275 с.
9. Савицкий П. Н. Континент Евразия. — М.: Аграф, 1997. — 464 с.

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Особливості геополітичного устрою «Малоевразійського» простору	2
2	Насвазія та «Чорна Африка» у геополітичному контексті	1
3	Антарктида та Арктика у геополітичному контексті	1
	<i>Разом</i>	<i>4</i>

Практична робота № 1

Особливості геополітичного устрою «Малоевразійського» простору

Мета: вивчити склад регіону, розкрити особливості геополітичного устрою «Малоевразійського» простору.

Обладнання: політична карта світу, атласи, контурні карти.

Завдання 1. На контурній карті позначте кордони та столиці країн СНД, асоційованих-членів СНД, країн-кандидатів в СНД та Грузії.

Завдання 2. На контурній карті позначте «гарячі точки» та сепаратистські території в межах країн колишнього СРСР. Вкажіть можливі причини та перспективи розвитку даної ситуації.

Завдання 3. На контурній карті позначте військові бази РФ на території країн СНД:

- Білорусь – 43-й вузол зв'язку (Вілейка), Окремий радіотехнічний вузол (Ганцевічі); МПР – Оперативна група російських військ (Тирасполь);

- Україна – Чорноморський флот РФ (Севастополь);

- Казахстан – Об'єкти 4-го державного центрального полігону, Об'єкти 929-го державного льотно-випробувального центру, 5580-я база забезпечення випробувальних робіт, Космодром Байконур, Окремий радіотехнічний вузол (Балхаш), 10-й державний випробувальний полігон «Сари-Шаган», 171-ша авіаційна комендатура (Караганда);

- Киргизія – 338-й вузол зв'язку (Кара-Балта), 999-та авіабаза (Кант), автоматична сейсмічна станція № 1 (Ічне-Суу), Радіосейсмологічна лабораторія № 17 (Майлуу-Сай), 954-та випробувальна база протичовнового озброєння (Каракол);

- Таджикистан – 1109-й окремий оптико-електронний вузол (Нурек), 201-ша військова база (Душанбе), 670-та авіа група (Куляб), 303-тя окрема гелікоптерна ескадрилья (Карган-Тюбе);

- Азербайджан – окремий радіотехнічний вузол (Габала);

- Вірменія – 102-га військова база (Гюмрі), 3624-та авіабаза (Гюмрі);

- Грузія – російські «миротворчі» бази (Абхазія, Південна Осетія).

Завдання 4. На контурній карті позначте найбільші функціонуючі газопроводи «Уренгой-Помари-Ужгород», «Прогрес», «Союз», нафтопроводи «Дружба», «Нижнявартівськ-Одеса», «Сургут-Новополицьк» та перспективні нафтопроводи, «Одеса-Броди-Гданськ», газопроводи «Північний потік», «НАБУ-

ККО», «Блакитний потік» (3 бали).

Проаналізуйте та обґрунтуйте недоцільність побудови газопроводів із РФ в країни Європи в обхід України.

Практична робота № 2

Насвазія та «Чорна Африка» у геополітичному контексті

Антарктида та Арктика у геополітичному контексті

Мета: вивчити склад регіону, розкрити особливості геополітичного устрою Насвазії, «Чорної Африки»; геополітичне положення Арктики та Антарктиди.

Обладнання: політична карта світу, атласи, контурні карти.

Завдання 1. На контурній карті позначте сезонні та постійні антарктичні станції.

Завдання 2. На контурній карті позначте територіальні претензії країн в Антарктиді:

- Франція – Земля Аделаїди (від $142^{\circ}2'$ сх. до $136^{\circ}11'$ сх.);
- Аргентина – Аргентинська Антарктика (від 25° зх. до 74° зх.);
- Австралія – Австралійські антарктичні території (від 160° сх. до $142^{\circ}2'$ сх. і від $136^{\circ}11'$ сх. до $44^{\circ}38'$ сх.);
- Чилі – Антарктична провінція Чилі (від 53° зх. до 90° зх.);
- Велика Британія – Британські антарктичні території (від 20° зх. до 80° зх.);
- Норвегія – Земля Королеви Мод (від $44^{\circ}38'$ сх. до 20° зх.), Острів Петра I (від $68^{\circ}50'$ пд. $90^{\circ}35'$ зх.);
- Нова Зеландія – Залежна територія Росса (від 150° зх. до 160° сх.).

Проаналізуйте законність цих територіальних претензій.

Завдання 3. На контурній карті позначте арктичні сектори країн, що мають вихід до Північного Льодовитого океану та позначте найбільші ВМБ та ВПБ на узбережжі даного океану.

Завдання 4. На контурній карті позначте сепаратистські території та «гарячі точки» у Насвазії (Афразії).

Завдання 5. На контурній карті Африки позначте новітні колонії за залежністю від новітніх метрополій. Охарактеризуйте сучасний стан неоколоніалізму в Африці.

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Сучасний світоустрій	2
2	Адміністративно-територіальний поділ держав	2
3	Історичні аспекти розвитку геополітики	2
4	Європа в геополітичному вимірі	2
	<i>Разом</i>	8

Семінар 1. Сучасний світоустрій

Мета: навчитися давати характеристику геополітичного положення держави.

Питання для обговорення:

1. Поняття «квазіфедерація». Приклади сучасних квазіфедерацій.
2. Геополітична ситуацію в Океанії. Класифікація країн Океанії за ступенем залежності.
3. Міжнародні організації:
 - А) Європейська Асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ);
 - Б) Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС);
 - В) Співдружність націй (Commonwealth);
 - Г) Світова торгова організація (СОТ);
 - Д) Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (ФАО).
4. Монархічні утворення на території республік. Приклади.
5. Геополітична ситуацію у Придністровській Молдавській Республіці.

Семінар 2. Адміністративно-територіальний поділ держав

Мета: навчитися давати характеристику адміністративно-територіального устрою держав.

Питання для обговорення:

1. Функції адміністративно-територіального поділу (АТП) держави.
2. Відмінність органів державної влади і місцевого самоврядування.
3. Типи систем місцевого самоврядування. Коротка характеристика.
4. Ретроспективний аналіз адміністративно-територіального устрою країн:
 - А) Великобританії; Б) Швейцарії; В) Австралійського Союзу;
 - Г) Німеччини; Д) Канади; Е) Росії.
5. Ретроспективний аналіз «становлення» столиці в державі:
 - А) США; Б) Україні; В) М'янмі; Г) Японії; Д) Росії.

Семінар 3. Історичні аспекти розвитку геополітики

Мета: виявити особливості формування геополітичних шкіл провідних держав світу.

Питання для обговорення:

1. *Німецька школа геополітики:*

- Геополітичні ідеї *органіцизму* Ф. Ратцеля і Р. Челлена.
- Геополітичні ідеї Середньої Європи Ф. Науманна.
- Негативний аспект геополітики К. Хаусхофера.
- Геополітичні ідеї К. Шмітта.

2. *Британська школа геополітики:*

- Геополітична модель «Хартленда» Х. Маккіндера.
- Геополітичні ідеї Д. Паркера, П. Тейлора, А. Тойнбі.

3. *Американська школа геополітики:*

- Геополітичні ідеї *атлантизму* А. Мехена.
- Геополітична концепція «Хартленд – Рімленд» Н. Спикмена.
- Геополітичні ідеї в рамках циклічної парадигми: І. Валлерстайн, П. Кеннеді, Дж. Модельські і В. Томпсон, Дж. Егнью і С. Кобрідж та ін.

4. *Геополітичні ідеї європейського континенталізму:*

- Геополітичні ідеї П. Відаля де ла Блаша.
- Внутрішня геополітика: І. Лакост, А. Зігфрід та ін.
- Неконфронтаційна геополітика: П. Галлуа та ін.
- Геополітичні ідеї «нових правих»: А. де Бенуа, Ж. Тіріар, Й. фон Логаузен та ін.

5. *Російська школа геополітики:*

- Геополітичні ідеї В.П. Семенова-Тян-Шанського.
- Геополітичні ідеї *євразійства* у працях П. Савицького, М. Трубецького, Г. Флоровського та ін.
- Геополітичні ідеї сучасних науковців: О. Дугін, В. Цимбурський, В. Колосов та ін.

6. *Українська школа геополітики:*

- Геополітичні ідеї Ю. Липи, Д. Донцова.
- Геополітичні ідеї С. Рудницького.
- Геополітичні ідеї сучасних науковців: В. Дергачова, М. Багрова, М. Дністрянського та ін.

Семінар 4. Європа в геополітичному вимірі

Мета: навчитися давати характеристику геополітичного положення держави.

Питання для обговорення:

1. Глобальне геополітичне положення ЄС.

2. Глобальне геополітичне положення європейських країн:

А) Великобританії;	Б) Франції;	В) Німеччини;
Г) Греції;	Д) Іспанії;	Е) Італії.

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

(заочне відділення)

1. Основні методи геополітичних досліджень.
2. Провідні функції геополітики.
3. Співвідношення геополітики і політичної географії.
4. Провідні закони геополітики.
5. Основні геополітичні епохи.
6. Геополітичний простір. Геополітичні поля, їх типи.
7. Географічний детермінізм у новий час.
8. Геополітичні ідеї Ф. Ратцеля.
9. Геополітичні ідеї Р. Челлена.
10. Геополітичні ідеї у французькій школі «географії людини».
11. Теорія «морської могутності» А. Мехена.
12. Геополітична теорія Г. Маккіндера.
13. Геополітична теорія євразійства.
14. Геополітична концепція Н. Спайкмена.
15. Геополітична теорія К. Хаусхофера і нацистська геополітика.
16. Основні геополітичні школи ХХ ст.
17. Атлантизм: основні геополітичні ідеї.
18. Поліцентризм, його сутність; геополітична модель С. Коена.
19. Геополітичні ідеї «радикальної географії».
20. Геополітичні ідеї «континенталістів» і «нових правих».
21. Мондіалізм; провідні мондіалістські організації.
22. Провідні неомондіалістські теорії.
23. Геополітична концепція «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона.
24. Сучасні напрями геополітичних досліджень.
25. Геополітична модель Євразії З. Бжезінського.
26. Геополітичні ідеї неоевразійства.
27. Геополітична структура сучасного світу.
28. Багатополярна геополітична модель сучасного світу.
29. Геокономічна модель сучасного світу.
30. Модель світу згідно з теорією І. Валлерстайна.
31. Геополітична ситуація в Арктиці.
32. Геополітична ситуація в Антарктиді.
33. Геополітичне положення держави, його характеристики.
34. Геополітичний простір держави, його складові.
35. Типи геостратегії держав.
36. Геополітичні інтереси держави. Захист національних інтересів держави.
37. Геополітичні аспекти національної безпеки держави.
38. Геополітичні коди (кодекси) держав.
39. Сучасна геостратегія США.
40. «Новий світовий порядок» США, його основні засади.
41. Сучасна геостратегія Європейського Союзу.
42. Геостратегія сучасної Німеччини.

43. Геостратегія сучасної Російської Федерації.
44. Геостратегія Китаю на міжнародній арені.
45. Геостратегія сучасної Японії.
46. Геостратегія сучасної Індії.
47. Геополітична ситуація в Насвазії (Афразії).
48. Геополітична ситуація в Африці.
49. Геополітична ситуація в Океанії.
50. Геостратегія Бразилії на міжнародній арені.

ТИПОВІ ПИТАННЯ ТЕСТОВОГО КОНТРОЛЮ

Тема «Сучасна світосистема»

1. *Країна*, яка за розміром території належить до:
 - гігантських (понад 3 млн. кв. км)
 - великих (1-3 млн. кв. км)
 - крихітних (менше 3 тис. кв. км)
2. Відповідність *країн і їх столиць*.
3. Відповідність *країн і регіонів*.
4. *Суверенна держава* серед запропонованих країн.
5. *Залежна країна* серед запропонованих країн.
6. *Регіон*, де знаходиться певна держава.
7. *Регіон*, де знаходиться певна залежна країна.
8. *Регіональна організація* у певному регіоні.
9. *Регіон*, у якому знаходиться певна регіональна організація.

Тема «Форми правління і державного устрою країн світу»

1. *Держава*, яка має республіканську форму правління
2. *Держава*, яка має монархічну форму правління.
3. *Унітарна держава* серед запропонованих держав.
4. *Федеративна держава* серед запропонованих держав.
5. *Форма правління* у певній державі.
6. *Форма державного устрою* у певній державі.
7. *Тип федеративної держави* серед запропонованих держав.
8. *Держава*, яка не є федерацією де-юре, однак має риси федералізму.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА САМОКОНТРОЛЮ

Модуль 1: Політична географія.

1. Об'єкт і предмет політичної географії.
2. Етапи розвитку світової політичної географії.
3. Зміст поняття «територіально-політична організація суспільства».
4. Ієрархія територіально-політичних систем.
5. Відмінності понять «країна» і «держава».
6. Типи залежних держав і територій, їх приклади.
7. Поділ акваторій за політико-географічним режимом.
8. Мультинаціональні функціональні утворення як складові територіально-політичної організації.
9. Форми державного правління, їх приклади.
10. Форми державного устрою, їх приклади.
11. Типи федерацій у сучасному світі.
12. Політичні системи сучасних держав.
13. Склад території держави.
14. Вплив морфології території на розвиток держави.
15. Зміст понять «політико-географічне положення» (ПГП) і «геополітичне положення».
16. Складові оцінки ПГП держави.
17. Функції адміністративно-територіального поділу (АТП) країни.
18. Типи систем місцевого самоврядування.
19. Напрямки реформування АТП.
20. Функції столиці держави.
21. Класифікації столиць.
22. Територіальні структури геопросторового каркасу території країни.

Модуль 2. Геополітика

1. Об'єкт, предмет, завдання геополітики.
2. Основні поняття і категорії геополітики: «інтереси», «баланс сил», «поле взаємодії», «геостратегічні гравці», «геополітичні осі».
3. Історичний розвиток геополітики.
4. Дуалістична парадигма геополітики: сутність, основні моделі.
5. Циклічна парадигма геополітики: сутність, основні моделі.
6. Геополітична модель Х. Маккіндера.
7. Модель геополітичних панрегіонів К. Хаусхофера.
8. Геополітична модель Н. Спідмена «Хартленд – Рімленд».
9. Модель геостратегічних сфер та геополітичних регіонів С. Коена.
10. Концепція зіткнення цивілізацій С. Хантінгтона.
11. Зміст поняття «глобалізація», фактори глобалізації.
12. Північноамериканська інтеграція (НАФТА).
13. Поле геостратегічних інтересів США.
14. Геостратегічні пріоритети Канади і Мексики.

15. Загальна характеристика основних геополітичних акторів в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.
16. Етапи розвитку європейської інтеграції.
17. Європейський Союз: склад, особливості, проблеми і перспективи розширення інтеграції.
18. Головні інституції ЄС та їх функції.
19. Позитивні риси і виклики, пов'язані з перспективою вступу України до ЄС.
20. Геополітичні проблеми взаємовідносин України з Російською Федерацією.
21. Сучасна геополітична ситуація в Насвазії (Афразії).
22. Геополітична ситуацію в Океанії.

ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ НА ОСНОВІ МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Поточне тестування та самостійна робота																Підсумковий семестровий контроль (екзамен)	Сума	
Модуль 1 (30 балів)						Модуль 2 (30 балів)												
Т 1	Т 2	Т 3	Т 4	Т 5	КР	Т 6	Т 7	Т 8	Т 9	Т 10	Т 11	Т 12	Т 13	Т 14	КР			
	3+3	3+3		3	15		3		3			7	7		10		40	100

- Т 2 – семінар; тест
- Т 3 – семінар; тест
- Т 5 – семінар
- КР – контрольна робота
- Т 7 – семінар
- Т 9 – семінар
- Т 11 – практична робота
- Т 12 – практична робота
- Т 13-14 – практична робота
- КР – контрольна робота

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності протягом семестру	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи, практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
80 – 89	B	добре	
70 – 79	C		
60 – 69	D	задовільно	
50 – 59	E		
1 – 49	FX	незадовільно	не зараховано

Навчально-методичне видання

Підписано до друку 27.12.2010 р. Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 5,46. Обл.-вид. арк. 6,35.
Тираж 50 прим. Зам. № 0511. Ціна договірна.

Надруковано: ВПЦ «Адва»
СПД ФО Михайлов Г.Г.
Тел. 75-277-27

Свідоцтво про державну реєстрацію ХК № 81 від 24.03.2003 р.